

İstanbul'da Bir Nazi Doktor: Max Clara - Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde

A Nazi Doctor in Istanbul: Max Clara and the Search for Victims of Medical Terror

Erdem Bagatur¹

¹Prof. Dr. (Tıp doktoru)
İstanbul, Türkiye

ORCID: E. B. 0000-0002-7732-0382

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Erdem Bagatur,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: erdembagatur@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.04.2023

Kabul/Accepted: 25.05.2023

Atıf/Citation: Bagatur, Erdem. "İstanbul'da Bir Nazi Doktor: Max Clara - Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 569-610.

<https://doi.org/10.26650/oba.1247906>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Max Clara'nın (1899–1966) İstanbul'daki yaşamının son dönemini (1950–1966) ve buradaki bilimsel faaliyetlerini incelemektir. Clara'nın nasyonal sosyalist dönemdeki ve öncesindeki kariyeri ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur, ancak savaş sonrası dönemde akademik hayattan uzaklaştırılmasını izleyen son yılları, eski meslektaşları ve akademik dünya ile olan ilişkileri hakkında neredeyse hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu çalışmada, Max Clara'nın İstanbul'daki hayatı, İstanbul Üniversitesi Arşivi'ndeki birincil kaynaklara dayandırılarak belgelenmiştir. Arşiv belgeleri, İstanbul Üniversitesi'nin tarihi ve Türkiye'deki mülteci akademisyenler hakkında mevcut literatür, Clara hakkındaki literatür ve Clara'nın yayınlarının analizleriyle desteklenmiştir. Ayrıca, Clara'nın Almanya'dan getirdiği histolojik ve anatomik materyal alındığı nasyonal sosyalist dönem kurbanlarının kimliklerine ulaşmak amacıyla bulunmaya çalışılmıştır. Max Clara'nın İstanbul yıllarında hayatı, akademik çalışmaları ve dış dünya ile ilişkileri açık ve kapsamlı bir şekilde gün ışığına çıkarılmıştır. Ancak üç bölüme ayrılan histolojik ve anatomik materyaline, materyalin yeni sahipleri olan üniversiteler ve öğretim üyelerinin isteksizliği nedeniyle ulaşılamamıştır. Clara'nın nasyonal sosyalist dönemde mahkumlar üzerinde tıbbi deneyler ve idam edilenlerin etik olmayan bir şekilde temin edilen bedenlerini kullanma gibi etik olmayan uygulamalara karıştığı ayrıntılarıyla ortaya çıkarılmıştır. Akademik yayınlarının analizi, kendi içlerinde büyük tutarsızlıklar ve çarpıtmalar olduğunu ve bu yayınların sanıldığı kadar önemli olmadığını ortaya koymuştur.

Anahtar sözcükler: Max Clara, Tıp Tarihi, Histoloji Tarihi, Nasyonal Sosyalizm, Nazi Almanyası, Mülteci Akademisyenler, Tıbbi Deney, İnsan Dokusu, Nazi ötanazisi, İrk Islahı

ABSTRACT

The present study aims to examine Max Clara's (1899–1966) life and his scientific activities in Istanbul between 1950-1966. Clara's career before and during the National Socialist era has been extensively studied. However, information is lacking regarding his later years and his relationships with his

old colleagues and the academic world after being dismissed from academic life in the postwar period. This article presents information about Max Clara's life in Istanbul based on primary sources kept at the Istanbul University Archives. Archival documents were supplemented by analyses on literature about the history of Istanbul University, refugee scholars in Turkey, Max Clara's life, and his publications. Furthermore, the study attempted to find the histological and anatomical material Dr. Clara had brought with him from Germany in order to identify the National Socialist era victims from whom the materials had been harvested. This article clearly and extensively brings Max Clara's life, academic work, and relations with the outside world during his Istanbul years into light. However, his histological and anatomical collection, which was divided into three parts after his passing, could not be accessed due to the reluctance the relevant institutions, faculty members, and new owners of the materials had. This study also deals with Clara's involvement in unethical practices during the National Socialist era, such as medical experiments on prisoners and the use of the unethically procured bodies of the executed. The analysis of his academic publications reveals that they involved great inconsistencies and distortions and that these publications were not as important as was thought.

Keywords: Max Clara, History of Medicine, History of Histology, National Socialism, Nazi Germany, Refugee Scholars, Medical Experiments, Human Tissue, Nazi Euthanasia, Race Hygiene

Extended Abstract

World War II not only brought the horrors of war but also unimaginable medical atrocities and crimes against humanity. Along with the racist policies that eventually led to the Holocaust, terrible medical experiments had been carried out on prisoners in the name of the advancement of medicine and scientific research, with even the corpses of the executed being abused to that end. Institutionalized criminal medical practices in the name of public health, eugenics, and scientific research was one of the priorities of the Nazi regime. Medicine was diverted from the right path by the state, and political and social pressures had completely corrupted medical values. Without the apparent voluntary contributions of medical doctors, formulating, directing, implementing, and benefiting from Nazi policies would have been completely impossible. During the period between Nazi's ascension to power and the start of World War II (1933-1939), the path to creating a new society consisting of individuals with pure Aryan blood who were physically healthy and productive and mentally committed to the National Socialist morality first occurred through inappropriate medical policies. In retrospect, German doctors had obviously not been forced into committing crimes. They had been very active, willing, and eager to participate in irrational acts and medical crimes under the guise of scientific research and served the Nazi ideology without question. They knew the experiments they were conducting violated every standard of moral research on humans.

Although these medical crimes physicians committed are believed today to be unlikely to be repeated, reality may not be so. Today, physicians and other health personnel are known to exist who torture or direct the torture of detainees, especially those working with intelligence agencies. The horrors and medical crimes of World War II must be told and retold to honor and commemorate the victims of the Nazi regime in order to promote the basic humanism of medicine in a world where genocide and state-mandated and doctor-supervised torture and executions continue.

As one member of the Nazi Party and a symbol of Nazi medical crimes, Dr. Max Clara (1899-1966) spent the last part of his life as a lecturer at Istanbul University. The present study examines the last period of Max Clara's life in Istanbul (1950-1966), as well as his scientific activities, and shows that ethical violations continued even years after the war and the Doctors' Trial in Nuremburg. Max Clara's life in Istanbul was documented based on primary sources in the Istanbul University Archives. Archival documents have been supplemented by the existing literature on the history of Istanbul University, on refugee academicians in Turkey, on Max Clara's life, and on an analysis of his publications.

Carrying out medical procedures on dead bodies without the consent of the person or their relatives is an unethical medical crime, just as is conducting experiments on living people without their consent. Unbeknownst to prisoners who were to be executed, Clara had given them vitamin C beforehand and removed various organs immediately after the execution to conduct research on how vitamin C had been distributed in these organs in his laboratory. However, this mode of action in its mildest form involves cooperating with murderers and is morally reprehensible.

Following the war, Clara moved to Istanbul in 1950 because he had been unable to find an academic position in Germany, thus bringing samples from the executed prisoners and continuing to work on them. The current study also attempted to access the histological and anatomical material that Clara had brought from Germany, but to no avail. Separated into three parts, the materials could not be accessed due to the reluctance of the universities and faculty members who currently own them. If the material had been able to be accessed, victims from the National Socialist period could have been identified as well.

This work reveals in detail Clara's involvement in unethical practices during the National Socialist era, such as medical experiments on prisoners and the use of unethically supplied bodies of the executed. In addition, the analysis of his academic publications reveals great inconsistencies and distortions to be present and these publications to not be as important as was thought.

Max Clara left a strong long-lasting mark on Turkish medicine as an educator and scientist. Upon looking back 55 years after his death, however, he obviously was not the innocent, hard-working scientist he pretended to be. Perhaps Clara had not joined his colleagues in experiments in concentration camps, euthanasia killings, or racial hygiene implementations because he was a histologist. However, he has been revealed to have possessed the same mindset as them through the vitamin C research he had carried out on death row victims. Max Clara stands out as a historical figure who should be scrutinized for his careerist machinations and unethical research which has become more and more evident and concrete with the critical reading of his publications. What happened in Nazi Germany can happen anytime and anywhere, because science and medicine have never been apolitical.

“Bu hikâye, kurban olanları onurlandırmak için anlatılmalı ve yeniden anlatılmalı.
Onların kahramanca eylemleri tarihte kaybolmamalı,
tersine çevrilemez bir şekilde tarihte güvence altına alınmalıdır.”
Edzard Ernst¹

İnsanlığın İkinci Dünya Savaşı'nın gerçeklerini ve *Holokost*'un dehşetini ve Nazi doktorların işlediği tıbbi suçları unutup olmasa gerçekten mümkün mü? Diğer bir bakış açısıyla, belki de savaş sırasında hekimler tarafından işlenmiş olan tıbbi suçların artık dünyanın değişmiş olması nedeniyle bir daha işlenme olasılığı olmadığından o dehşeti hatırlamamıza gerek yoktur. Ama öyle değil. Tıp ve hekimler eliyle, en azından yardımcılarıyla günümüzde de belirgin suçlar işlenmeye devam edilmektedir. 12 Eylül Darbesi'nden sonra yapılan işkencelerde doktorlar aktif olarak yer almışlardır. İşkence altındakileri daha kolay konuşturmak için anestezi ilaç verilmesini öneren öğretim üyesi hekimler bile olmuştur.² Günümüzde de özellikle istihbarat teşkilatlarıyla birlikte çalışarak gözaltındakilere işkence yapan ya da işkenceleri yönlendiren hekimler ve diğer sağlık personeli olduğu bilinmektedir.^{3,4}

Soykırımın, devlet emriyle işkencenin ve doktor gözetiminde devlet infazlarının devam ettiği bir dünyada hekimliğin temel hümanizmini teşvik etmek amacıyla Nazi rejiminin kurbanlarını onurlandırmak ve anmak için İkinci Dünya Savaşı'nın dehşeti ve tıbbi suçları anlatılmalı ve yeniden anlatılmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında safkan bir Nazi olan, savaştan sonra 1950-1966 yıllarında İstanbul Üniversite'sinde saygın bilim adamı rolü oynayan Max Clara'ya odaklanmadan önce Nazilerin ve Nazi tıbbının arka planına bakmak gerekiyor. Bu gerçek öyküde, bir hekimin ve bir bilim adamının belirli bir siyasi görüşe, ideolojiye gönül vererek yandaşlığını çıkarları için kullanmasının ve sapkın bir ideolojinin bir bilim adamının

- 1 Edzard Ernst, “A Leading Medical School Seriously Damaged: Vienna 1938,” *Annals of Internal Medicine* 10 (1995): 792.
- 2 Şahika Yüksel, “Türkiye’de İşkence Yoktur: Lancet’e Mektuplar. 30. Yılında 12 Eylül: Toplumsal bir Travmanın Güncel Sonuçları,” *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni* 2 (2010): 9, erişim 5 Ocak 2023, https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/publicationsFile/file/1079_TPDB2_web.pdf.
- 3 George J. Annas ve Sondra S. Crosby, “Post-9/11 Torture at CIA “Black Sites”– Physicians and Lawyers Working Together,” *New England Journal of Medicine* 24 (2015): 2279.
- 4 Sondra S. Crosby ve Gilbert Benavidez, “From Nuremberg to Guantanamo Bay: Uses of Physicians in the War on Terror,” *American Journal of Public Health* 1 (2018): 36. El-Kaide tarafından 11 Eylül 2001’de Amerika Birleşik Devletleri’ne (ABD) yapılan saldırılardan sonra ABD’nin başlattığı *Teröre Karşı Savaşta*, Ebu Garib, Bagram ve Guantanamo Körfezi’ndeki ABD askeri gözaltı merkezlerinde bulunan “Kara Bölge” olarak adlandırılan sorgu merkezlerinde doktorlar ve diğer sağlık personeli devlet destekli işkence programlarının tasarlanmasında ve uygulanmasında kritik bir rol oynamışlardır. Guantanamo Körfezi’ndeki işkenceciler mahkemeye çıkarılmış ve su altında tutarak havasız bırakma, küçük kutulara koyma, uykusuz bırakma gibi işkence yöntemlerini uygulayan psikolog James Mitchell pişmanlık duymadığını belirtmiş ve “Bugün olsa yine yapardım.” demiştir. Bkz, “CIA’in ‘gelişmiş sorgulama tekniklerini’ tasarlayan psikologlardan biri 11 Eylül Davası’nda ifade verdi: ‘Bugün olsa yine yapardım,’” BBC News Türkçe, erişim 5 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51206634>

nasıl değiştirdiğinin ve bunca yıl sonra hâlâ bu konunun neden önemli olduğunun ipuçları bulunmaktadır.

En başta gelen neden, Nazilerin 1933'te iktidara gelmelerinin üzerinden doksan, İkinci Dünya Savaşı'nın 1945'te sona ermesinin üzerinden yetmiş sekiz yıl geçmiş olmasına karşın Nazi tıbbi suçlarının ciddi toplumsal, tıbbi ve biyoetik tartışmalara yol açmaya devam etmesidir. Tıp, Nazilerin iktidara gelmeleri ile İkinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında geçen on iki yılda (1933-1945), rejimin ırkçı sosyal politikalarının ve kısmen de savaş stratejilerinin uygulanmasında en önemli araçtı.^{5,6} Nazi dönemi Almanya'sında tıp, iktidarın sosyal, askeri ve ekonomik amaçlarına hizmet etmekle yükümlü ideolojinin ölümcül bir öğesiydi. Halk sağlığı, ırk ıslahı ve bilimsel araştırma adı altında kurumsallaştırılmış kriminal tıbbi uygulamalar Nazi rejiminin önceliklerinden biriydi.^{7,8} Tıp, devlet eliyle doğru yoldan saptırılmış, siyasi ve sosyal baskılar tıbbi değerleri bütünüyle bozmuştu.^{9,10} Almanya'daki her insan, her uygulama, her yönetmelik, her karar, her düşünce, kısacası her şey gibi tıp da yüksek nasyonal sosyalist amaçlara hizmet etmekle yükümlüydü. Bu hizmetin yerine getirilmesi sırasında tıbbi gelenekler, tıbbi etik, moral değerler ve vicdan hiçe sayılmıştı. Önemli olan belirlenmiş amaçlara ulaşmaktı.

Genel anlamıyla tıp, daha özeldede tıp doktorlarının belirgin gönüllü katkıları olmasaydı Nazi politikalarını oluşturmak, yönlendirmek, hayata geçirmek ve sonuçlarından yararlanmak hiçbir şekilde mümkün olamazdı.^{11, 12, 13} Nazilerin iktidara gelmeleri ile İkinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar geçen sürede (1933-1939) saf Aryan kanı taşıyan bireylerden oluşan, bedenene sağlıklı ve verimli, zihnen nasyonal sosyalist ahlaka bağlı yeni bir toplum oluşturmanın yolu öncelikle buna uygun tıbbi politikalardan geçiyordu.

Nazi Sağlık Politikaları

Naziler tıbbi uygulamalarına, iktidara gelir gelmez başladılar. Nasyonal sosyalist dönem Alman tıbbını üç başlık altında incelemek olasıdır.¹⁴

- 5 Angelica Ebbinghaus, "Introduction: Reflections on the Medical Trial," *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Guide to the Microfiche Edition*, haz. Johannes Eltzschic ve Michael Walter (München, Germany: K. G. Saur, 2001) içinde, 7.
- 6 Klaus Dörner vd., *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Transcripts, Material of the Prosecution and Defense, Related Documents. English Edition. Microfiche Edition* (Munich, Germany: K. G. Saur, 1999), 23.
- 7 Ebbinghaus, "Introduction," 8.
- 8 Dörner, vd., *The Nuremberg Medical Trial*, 9.
- 9 Yehuda G. Adam. "Aide Mémoire - The Role of the German Medical Establishment in the Holocaust: A Retrospective on the 60th Anniversary of the Liberation of Auschwitz." *Israel Medical Association Journal* 3 (2005): 139.
- 10 Hartmut M. Hanauske-Abel. "Not a Slippery Slope or Sudden Subversion: German Medicine and National Socialism in 1933," *British Medical Journal* 313 (1996): 1459.
- 11 Adam, "Aide Mémoire," 140.
- 12 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1460.
- 13 Omar S. Haque, vd, "Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party Early?" *International Journal of Law and Psychiatry* 35 (2012): 473.
- 14 Ebbinghaus, "Introduction," 8.

A. Öjeni ve Halk Sağlığı Politikaları

Öjeni ve halk sağlığı politikalarıyla ilgili en önemli uygulama savaştan çok önce başlanılan *Aktion T4* programıdır. *Aktion T4*'ün iki amacı vardı. Birinci basamak, öjenik amaçlarla, yani genetik olarak zihnen ve bedenen tamamen sağlıklı bir ulus oluşturmak için yalnızca genetik olarak “kusursuz” bireylerin üremesini sağlamak, “kusurlu” bireylerin üremesini engelleyerek ırkı ıslah etmektir.^{15, 16, 17} Bu amaçla dört yüz bin kişi zorla kısırlaştırıldı. İşlemlerin hepsi hekimler tarafından uygulandı.^{18, 19, 20}

Öjenik uygulamaların ikinci basamağı kimlerin safkan Nordik ırkına mensup olduğunun ve olmadığının analizi için antropolojik çalışmalar ile saf Aryan ırkının geliştirilmesi için gerekli olan kalıtsal ve genetik çalışmaların yapılmasıydı.²¹ Sağlıklı Aryan bireyler için koruyucu tıp politikaları oluşturulup uygulanması ancak doktorlar tarafından yapılabilirdi.

Öjeni ve halk sağlığı politikalarıyla ilgili olan bir diğer amaç da toplumda gençlere ve sağlıklı vatandaşlara yer açmak için bakıma gereksinimi olan yaşlı, bedensel veya zihinsel engelli, iyileşme olasılığı olmayan ve psikiyatrik hastaların, Nazilerin bakış açısıyla “faydasız yiyici” vatandaşların ortadan kaldırılması için endüstriyel boyuttaki ötanazi uygulamalarıydı.²² Ötanazi uygulananların büyük bir bölümü, zihinsel veya bedensel engelli çocuklardı. Resmî olarak uygulandığı iki yıl içinde üç yüz bin insan ötanazi programı çerçevesinde karbon monoksit gazı veya fenol enjeksiyonları ile öldürülmüştür.²³ Bu programları doktorlar olmadan planlayıp yürütmek mümkün değildi.^{24, 25, 26}

B. Toplama Kamplarındaki İnsan Deneyleri ve Soykırım

İkinci Dünya Savaşı sırasında ırk ıslahının Nazilere göre en önemli aşaması olan toplumu “istenmeyen unsurlardan” yani başta Yahudiler olmak üzere Romanlar, Slavlar, Asyalı ve Afrikalılardan temizlemek için toplama kamplarında insanların endüstriyel boyutlarda

15 Ebbinghaus, *a.g.e.*, 14.

16 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 12.

17 Haque, “Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party early?,” 477.

18 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

19 William E. Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period: The Implications for Creating Awareness of Professional Responsibility Today,” *Medicine After the Holocaust: From the Master Race to the Human Genome and Beyond*, haz. Sheldon Rubinfeld (New York, NY: Palgrave-Macmillan; 2010) içinde, 33.

20 Lawrence A. Zeidman, “Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder,” *Canadian Journal of Neurological Sciences* 5 (2011): 700.

21 Ebbinghaus, “Introduction,” 15.

22 Zeidman, “Neuroscience in Nazi Europe,” 701.

23 Jay Joseph ve Norbert A. Wetzel, “Ernst Rüdin: Hitler’s Racial Hygiene Mastermind,” *Journal of the History of Biology* 46 (2013): 4.

24 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

25 Hanauke-Abel, “Not a Slippery Slope,” 1459.

26 Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period,” 34.

öldürülmesi ve ortadan kaldırılması ancak doktorların önderliğinde mümkündü.²⁷ Bu arada “işe yarayacak” tutsakların Alman savaş sanayiinde çalıştırmak için seçilmesini de yine doktorlar yapıyordu.

Tabii, savaştan sonra tüm dünyada büyük yankı uyandıran tıbbi uygulamalardan biri de savaş sırasında toplama kamplarındaki insan deneyleriydi. Bu deneylerin arkasında bir gereklilik ve bilimsel mantık var gibi görünse de aslında hepsi birer insanlık suçu olan sapıkça kriminal uygulamalardı.^{28,29} Üç grup deney vardı.

Birinci grup deneyler Nazilerin ırkçı ve nasyonal sosyalist ideolojilerini desteklemek üzere yapılan, öjenik/ırk ıslahı ve ötanazi amaçları taşıyan deneylerdi. Bunlara örnek olarak ırkçı genetik araştırmalar için ikiz çocuk ve cüce deneyleri, Yahudileri ve Romanları öldürmeden köle işçi olarak kullanmak ama üremelerini de engellemek amacıyla kitlesel olarak kısırılaştırmak için ucuz ve etkin yöntemler araştıran kısırılaştırma deneyleri ve eşcinsel erkekleri hormon vererek “tedavi etme” deneyleri gösterilebilir.

İkinci grup deneyler arasında askeri personelin zor koşullarda hayatta kalmalarını sağlamak için yapılan uçaksavar ateşinden sakınmak için basınçsız uçak kabinleriyle ne kadar yükseğe çıkılabileceğini araştıran yüksek irtifa deneyleri, Kuzey Buz Denizine düşen pilotların donmalarını önlemek için yapılan hipotermi deneyleri ve gemileri batırılan denizcilerin deniz suyu içerek hayatta kalıp kalamayacaklarını araştıran tuzlu su içme deneyleri vardı.

Üçüncü grup deneyler cephede hastalanan ya da yaralanan Alman askerlerinin tedavisinde kullanılmak üzere ilaçların ve bulaşıcı hastalıklar için aşuların geliştirilmesi için yapılan deneylerdi. Bunlar zehirli gazlar ve kimyasal silahlar için antidot deneyleri, sıtma, bulaşıcı sarılık, tifüs aşısı deneyleri, başta gazlı kangren olmak üzere iskelet sistemi enfeksiyonlarının önlenmesi ve tedavisi için antibiyotik deneyleri, ateşli silahlarla yaralanma sonucunda ortaya çıkan kemik defektlili kırıkların tedavisinde kullanılmak amacıyla bir insandan diğerine kemik nakli deneyleri ve savaş yaraları nedeniyle yapılmış olan amputasyonlar için tüm uzuv nakli deneyleriydi.

1941’de Avrupa Yahudilerinin yok edilmesi süreci- (*Holokost*) başladı ve sonuçta altı milyon Yahudi ölüm kamplarında öldürüldü. Totalitarizm Almanya’yı esir almıştı.

27 Joseph ve Wetzel, “Ernst Rüdin,” 7.

28 Angelica Ebbinghaus ve Karl Heinz Roth, “Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergründe” *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen*, haz. Angelica Ebbinghaus ve Klaus Dörner (Berlin: Aufbau-Verlag, 2001) içinde, 189.

29 Erdem Bagatur, “Nazi Medicine — Part I: Musculoskeletal Experimentation on Concentration Camp Prisoners during World War II,” *Clinical Orthopaedics and Related Research* 10 (2018): 1904. Yazar, bu çalışması için Alman Ulusal Kütüphanesi’nde bulunan yaklaşık kırk bin sayfalık *Nürnberg Doktorlar Davası* dosyasındaki birincil kaynakları kullanmıştır. Bu belgeler arasında savcının iddianamesi, tanıklıklar, fotoğraflar, nasyonal sosyalist dönemde yapılmış olan hükümet yazışmaları ve tıbbi deneyleri yapan doktorların tuttukları notlar vardı.

C. Hekimlerin Devletle/Yeni Rejimle Olan İlişkileri

Doğal olarak yukarıda sıralananların hiçbiri doktorların planlama ve yürütmesi olmasa yapılamazdı. Büyük resme bakıldığında öjeni, ötanazi, toplama kamplarındaki insan deneyleri ve soykırım ile hekimlerin yeni rejimle olan ilişkilerinin birbirinden ayrılamayacak kadar içe içe geçmiş tek bir konu olduğu görülecektir.^{30, 31, 32}

Nazilerin ilk icraatlarından biri, ülkedeki çeşitli cumhuriyetçi tıp örgütlerini kapatıp, doktorları *Nasyonal Sosyalist Doktorlar Birliği* adında yeni kurulan bir dernek altında toplamak olmuştu. Doğal olarak, bu sırada faşist ideoloji yanlısı doktorlarla Nazi Partisi'nin ileri gelenleri arasında belirgin bir iş birliği yapılmıştı. Bazı akademik iş birlikçiler aynı zamanda *SS* subaylarıydı, bazıları Nazi Partisi üyesiydi. Akademik hırs ile *SS* ajandalarının kesişme noktaları bilim adamlarının amaç ve beklentilerini açıkça ortaya koymaktaydı.³³ Bir süre sonra, tüm Alman hekimler ülkenin yönetildiği biçimde, Nazi sosyopolitik liderlik ilkeleriyle, *Führerprinzip* ile yönetiliyordu.

Kaygan Yamaç- Bir Mesleğin Çöküşü

Ancak, tüm doktorlar baskı altında değildi. Bir kısmı Nazi ideolojisini ve siyasetini son derece gönüllü olarak, isteyerek savunuyorlardı.³⁴ Canice, tıp ahlakına ve öğretilerine bütünüyle aykırı olan, açıkça insanlık suçu oluşturan bu eylemlere doktorlar nasıl, neden katılmıştı? Hangi faktörler öncelikle Alman doktorların ve genel anlamıyla bütün Alman tıbbının Nazileşmesinde etkili olmuştu?

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda bu eylemlere katılmış olan, Müttefikler tarafından yakalanabilen ve savaştan sağ çıkmış doktorların yargılandığı *Nürnberg Doktorlar Davası*'nda doktorların hepsi kendilerinin birer memur/asker olduğunu belirterek yalnızca üstlerinin emirlerini yerine getirdiklerini söylemişler. İnsanlar üzerinde bu tür deneyler yaptıklarını inkâr etmemişler, ancak eylemlerinden sorumlu tutulmamaları gerektiğini belirtmişlerdi. Sanık doktorlar, mahkemeyi bu eylemlerinin yasal olarak doğru, tıbben gerekli, ahlaki açıdan sorunsuz olduğuna ikna etmeye çalışmışlar ve yalnızca üstlerinin emirlerini yerine getirdikleri konusunda ısrarcı olmuşlardı.^{35, 36} Tıbbi suç işlemek üzere verilmiş olan emirleri yerine getirip getirmemek bir yana, durum gerçekten böyle miydi?

Savaştan önce Alman tıbbı kuşkusuz dünyanın en ilerisiydi. Her ne kadar Anglosakson tıbbi gün geçtikçe ilerlemekteyse de hiçbir ülke Almanların bilimsel yöntemlerine dayanan

30 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 21.

31 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1459.

32 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 32.

33 Seidelman, *a.g.e.*, 33

34 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1454.

35 Ebbinghaus, "Introduction," 15.

36 Dörner, vd., *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

ve deney temelli gerçek bir ekol olan disiplinli tıp uygulamalarına yakın değildi. Tıpta on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda elde edilmiş olan dev ilerlemelerin büyük çoğunluğu Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'daki Almanca ile öğretim yapan üniversitelerde gerçekleşmişti.

Deneysel fizyoloji ve patolojiden cerrahiye, psikiyatriden dış hekimliğine Alman tıbbı her biri alanında gerçek bir otorite olan tıp adamları tarafından yönetiliyordu. Katı bir hiyerarşi ve disiplinle yönetilen tıp fakültelerinde akademik olarak yükselmek de çok zordu. Öğretim üyesi olabilmek için gerekli habilitasyon tezi için mutlaka yeni bir şey bulmak ve bunu deneysel olarak kanıtlamak gerekiyordu. Bir genç doktorun herhangi bir nedenle kayırılması neredeyse mümkün değildi. Habilitasyon tez savunması ve sonrasındaki sınav kapalı kapılar ardında değil, katı bir disiplinle ama tüm fakülteye açık olarak yapılıyordu. Ancak gerçekten parlak, çalışkan ve bilimsel bireyler akademik basamakları tırmanabiliyor ve gelecekte söz sahibi olabiliyorlardı.

Diğer yanda, çok iyi işleyen bir sağlık sistemi vardı. Gerek aile hekimleri gerekse uzman doktorlar aldıkları eğitim sonucunda mesleklerine son derece hakimlerdi. Ayrıca, ülkedeki tüm hekimler aldıkları Orta Avrupa eğitimi ve birikimi sonucunda felsefeden müziğe, edebiyattan resme çok kültürlü insanlardı. Bir orta Avrupa klasiği olarak felsefe ve hümanizma konusunda derin bilgilere sahip, genellikle güzel sanatlarla ilgili hobileri olan saygın, toplumda sevilen insanlardı.

Peki ne oldu da bu saygın insanlar kısa sürede Nazileşti? Nasıl oldu da bu doktorlar bu tür zulümlere karıştılar? Ülkedeki terör etkisi nedeniyle zorla mı dönüşüme uğramışlardı? Zihinsel olarak son derece normal ama bedensel engelli masum çocukları kitleler halinde bu doktorlar mı öldürmüşlerdi? Toplama kamplarındaki hiçbir bilimsel dayanağı olmayan, anlamsız, acımasız deneyleri bu doktorlar mı yapmışlardı? Hekimlerin becerilerini yardım etmek ve iyileştirmek yerine işkence yapmak ve öldürmek için kullanmalarına izin veren kişisel, profesyonel ve politik bağlamlar nelerdi? Herhangi bir insanın zulme nasıl dahil olabileceği sorgulanabilir. Ancak, ileri ve uzun eğitimlerinin doğası ve insanlığa hizmet etme ve koruma yemini nedeniyle hekimler toplumda özel bir ahlaki duruşa sahiptir. Öyleyse geriye tek bir olasılık kalmaktadır, bu doktorlar bu sorumlulukları gönüllü olarak üstlenmişlerdir. İyi eğitilmiş, saygın ve yetkin doktorlar ile bilim adamlarının ateşli birer Nazi olmasını bile anlamak güçtür. Bilim ve tıp adına işlenmiş olan akıl dışı bu cinayetler ve zorla yapılmış olan deneyler yetmiş sekiz yıl sonra tıp dünyasını hâlâ etkilemeye devam etmektedir. *Holokost* ile sonlanacak olan ırk ıslahı teorileri, sosyal sorunların tıpla ilişkilendirilmesi ve

tıbbın nasyonal sosyalist ideoloji ile iç içe geçmesiyle bağlantılı olarak tıp ve hekimlerin rolüne dair bazı içgörüler, bize bazı ipuçları verebilir.^{37, 38}

Savaştan sonra Nazi tıbbi suçlarına katılan doktorları savunmak isteyenlerin iki savı vardı. Birincisi bu işlere bulaşan doktorlar tüm Alman doktorlarını temsil etmiyorlardı, yalnızca bir avuç yoldan çıkmış doktorun tıbbi suçlarda payı vardı ve diğer doktorlar ezici çoğunlukla masumdu. İkincisi yoldan çıkmış doktorlar da isteyerek, gönüllü olarak bu yola sapmamışlardı, bu durum “kaygan yamaç” benzetmesiyle açıklanabilirdi. Dik ve kaygan bir yamaçtan insanların önlenemeyen biçimde kaymaları gibi Alman doktorlar da bu işlere istemeden katılmışlar, karşı koyamamışlardı. Alman tıbbının çöküş nedeni “kaygan yamaç”tı.^{39,40}

Kolayca tahmin edileceği gibi, işin aslı böyle değildi. Çöküş 7 Nisan 1933'te başlamıştı. Alman Parlamentosu'nu tamamıyla ele geçirmiş olan Naziler hiç zorlanmadan *Profesyonel Kamu Hizmetinin Restorasyonu Yasası'nı* (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) çıkarttılar.⁴¹ Yasanın amacı yeni ulusal ve profesyonel bir kamu hizmeti düzeni için başta Yahudiler olmak üzere Aryan ırk kökenli olmayanların memuriyetlerini sonlandırmaktı. Ayrıca, tüm siyasi muhaliflerin de memuriyetleri sonlandırılacaktı. Böylelikle Aryan ırk kökenli olmayanlar ile siyasi muhaliflerin hekim, öğretmen, profesör, yargıç, avukat, noter olmalarının önü kesilmişti.⁴²

Ülkedeki tüm Yahudi veya eşi Yahudi olan ve/veya rejime muhalif tıp doktorları ile tıp fakültelerindeki profesörler bir günde kapı dışarı edildi. 1938'de ise tüm Yahudi doktorların lisansları iptal edildi ve böylelikle Yahudilerin doktorluk yapmaları tamamen engellendi.

Almanya 1938'de Avusturya'yı ilhak ettiğinde Alman yasaları Avusturya'da da geçerli oldu. Avusturya'daki doktorların yüzde ellisi, Viyana'daki doktorların ise yüzde altmış beşi Yahudi'ydi, hepsinin doktorluk hayatı sona ermişti. Viyana Tıp Fakültesi'ndeki mevcut yüz

37 Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period,” 36.

38 Hartmut M. Hanauske-Abel, “From Nazi Holocaust to Nuclear Holocaust: A Lesson to Learn?” *Lancet* 328 (1986): 273. Çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanı, önemli bir bilim adamı ve bir nükleer savaş karşıtı aktivist olan Alman vatandaşı Dr.Hanauske-Abel'in Alman doktorların Nasyonal Sosyalizmdeki rolü üzerine yazdığı bu makale Almanya'da büyük ses getirmiştir. Yayımlanmasından yalnızca iki hafta sonra yan dal uzmanlığı olan acil tıp lisansı Alman Tabipler Birliği tarafından iptal edilmiş, ancak Alman Yüksek Mahkemesinin kararıyla yeniden tahsis edilmiştir. Bir yıl sonra Dr. Hanauske-Abel, Alman Tabipler Birliğinin yayın organında bu makale ile ilgili olarak birlik başkanıyla yapılmış olan bir röportaj nedeniyle kendisine iftira edildiği iddiasıyla bir dava açmış ve kazanmıştır.

39 Hanauske-Abel, “Not a Slippery Slope,” 1454.

40 Hanauske-Abel, “From Nazi Holocaust,” 272.

41 Paul Julian Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. (New York: Palgrave-Macmillan, 2004), 35.

42 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 23.

doksan yedi öğretim üyesinin yüz elli üçünün bir günde ilişiği kesilmişti.^{43,44} Savaş bittiğinde Viyana Tıp Fakültesindeki öğretim üyelerinin dörtte üçü Nazi Partisi üyesiydiler.^{45,46}

Geriyeye dönüp bakıldığında Alman doktorların işledikleri suçlara zorla sürüklenmedikleri, bilimsel araştırma kılıfı ile akıl dışı eylemlere, tıbbi suçlara katılmak için oldukça aktif, istekli ve hevesli oldukları ve sorgulamadan Nazi ideolojisine hizmet ettikleri görülebilir. Deneylerin insanlar üzerindeki her ahlaki araştırma standardını ihlal ettiği biliyorlardı.^{47,48}

1933'te Almanya'daki tüm doktorların yalnızca yüzde yedisi Nazi Partisi üyesiyken, 1937'ye gelindiğinde bu oran yüzde kırk beş olmuştu. Dahası, bu doktorlar Nazi ideolojisine yürekten inanmışlardı. Bu oran diğer elit meslekler içinde en yüksek oranı oluşturuyordu. Örneğin avukatların yalnızca yüzde yirmi beşi partiye üye olmuştu. Öte yandan, Almanya'daki doktorların yüzde on altısı ve Berlin'deki doktorların yüzde altmışı Yahudi'ydi. Yahudiler Nazi Partisi'ne katıl(a)mayacağından, Nazi Partisi üyesi olan Alman doktorların oranının aslında yüzde ellinin üzerinde olduğunu varsayabiliriz. Yine, Alman doktorların yüzde yedi buçuğu SS üyesiydi. Bu oran tüm mesleklerin ortalamasının yedi katıydı.^{49,50}

Bu rakamları tersten okursak ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır. Demek ki, doktorların yaklaşık yüzde ellisi de parti üyesi değillerdi. Yani ortada bir zorunluluk yoktu. Ayrıca, parti üyeliğinin meslekte yükselmeyi kolaylaştırdığının bilinmesine karşın, çok sayıda parti üyesi olmayan hekim de iyi pozisyonlara gelebiliyor ya da pozisyonunu koruyordu. Kısacası, gönüllülük esastı.

Az sayıda, özellikle sol ideolojilere gönül vermiş doktorlar belirgin bir muhalif hareket içinde olmuş, muhalif yeraltı örgütlerine katılmış, çok sayıda diğer muhalifin hayatını kurtarmış ve bir kısmı yakalanarak idam edilmişse de doktorların genel olarak Nazilere ya destek verdikleri ya da yandaş olmasalar da hiç seslerini çıkarmadıkları söylenebilir.

Birçoğu dünyaca ünlü bilim adamları olan Yahudi doktorların mesleklerini yapmasının engellenmesinin sağlayacağı fayda ortadaydı. Yahudi doktorların ortadan kaldırılması, Aryan kökenli Alman doktorlar ile genç doktorlar için ekonomik ve akademik fırsatlar vaat ediyordu. Bu doktorlar devletteki tüm Nazi eylemlerine her seviyede dahil edildi ve bu da hemen belirgin bir ekonomik fayda sağladı.^{51,52}

43 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1453.

44 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 298.

45 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 37.

46 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 300.

47 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 37.

48 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

49 Hanauske-Abel, "From Nazi Holocaust," 272.

50 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

51 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1459.

52 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

Bu arada, toplama kamplarında tıbbi deneyleri yapan doktorlar, akademik sağlık kurumları ile yakın profesyonel bağlar kurmuş ve bu araştırma projelerinin çoğu tıp fakülteleri tarafından planlanmıştı. Hem kamplarda deneyleri yapan doktorlar hem de diğer akademik seçkinler kamplarda zorla yapılan insan deneylerini akademik yükseltmeler ve önemli pozisyonlara atanmalar için bir fırsat olarak görüyorlardı. Garip olan, kriminalize edilmiş tıp uygulamaları yalnızca Nürnberg'de yargılanan SS doktorları tarafından uygulanmamıştı, aynı zamanda güçlü uluslararası bağlantıları olan en yüksek profesyonel standartları temsil eden, akademik doktorlar da suçlara gönüllü olarak katılmışlardı.⁵³

Alman doktorlar daha önce benimsedikleri tüm idealleri bir kenara bırakarak tıbbi ihanet etmişler, tüm tıbbi değerlerin Nazileştirilmesini merkezi hedef haline getirerek kriminal faaliyetlere karışmışlardır. Tıp mesleği siyasi koşulların kurbanı olmamış, aksine Alman tıp camiası 1933'te kendi yolunu isteyerek kendisi seçmiştir.

Alman tıp camiası 1990'lara kadar geçmişin suçlarıyla yüzleşmedi. Savaşın sonra Alman doktorlar Nazi dönemi tıbbi konusundan hep kaçınmaya çalıştı. Faillerin çoğu hiçbir zaman cezalandırılmadı. Savaş sonrası dönemde, gönüllü Nazi doktorlarının çoğu doktorluğa geri döndü ve emekli olana kadar çalıştı. Birçok tanınmış Nazi akademisyen, üniversite ve enstitülerdeki pozisyonlarında çalışmaya devam etti. Bununla birlikte, deneyler tüm Alman tıbbi sistemi üzerinde dev bir kara gölge oluşturdu.

Nazi suçları, tüm mesleğe değil, genellikle yalnızca 400 doktordan oluşan küçük bir gruba atfedildi. Alman tıbbının liderleri, ırkçı Nazi ideallerini toplu olarak izlediklerini reddetti ve Alman tıp mesleğinin etik standartlarını onur ve haysiyetle savundukları konusunda geri adım atmadılar. Tabii, Alman tıp camiasının bir bütün olarak katılması bu suçları mümkün kılmıştır. Tıbbi suçlar mesleğin liderleri tarafından kurumsallaştırılmıştı. *Nürnberg Doktorlar Davası*'nda sadece toplama kamplarında zorla yapılan deneyler için suçlanan yirmi doktor değildi, aynı zamanda tüm Alman tıp camiası da yoldan sapmış olmakla suçlandı.

Diğer yandan, her şeyin bu kadar basit olması da çok inanılır gibi gelmemektedir. Mahkemede yargılanan yirmi hekime bakıldığında hiçbirinin savaş öncesi bireysel hayatlarında, aileleriyle ilişkilerinde bir gariplik, şiddet unsuru yoktu. Birçoğu şefkatli aile babasıydı. Hepsinin akli başındaydı, etik konularda seçim yapabilecek ve sorumluluk alabilecek durumdaydılar. Kısacası önlerine konulanları, birey ya da bir meslek grubu olarak vicdani açıdan reddedecek kapasiteleri vardı. Hepsi iyiye ulaşmak için çalıştıklarını söylüyordu, ama onların iyisine ulaşmak için şeytani, kötücül yollar gerekiyordu. Belki bu durum, toplumun, hatta tüm ulusun etkisi altında kaldığı, *Volk* ve *Reich*'in iyiliği ve yücelmesi için her türlü etik değere ihanet edilmesini doğal gören sistemik nasyonal sosyalist zehirlenmenin etkilerinden hekimlerin de kaçamadığı ile açıklanabilir. İdeoloji ve lidere

53 Weindling, *a.g.e.*, 312.

bağlılık gözlerini kör etmiş, ahlaki değerlerini erozyona uğratmıştı. Aslında ahlaki açıdan bir hekimin “tarafsız” olması bile ahlaka ve insanlığa yakıştırılamaz.

2012 yılında Alman Tabipler Birliği, Nazi egemenliği altındaki tıbbi vahşet için özür dilemiş ve vahşetlerin tanınmasında önemli bir değişiklik olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, “Nazi” terimi, tarihi bir olayı kapatıp sonlandırmayı önermemeli ve bu tür olayların bir daha gerçekleşmemesi için bir hatırlatma olmalıdır. Yetmiş sekiz yıldan sonra dahi bu hikâyenin anlatılması ve yeniden anlatılması gerekiyor.

1933 Üniversite Reformu ve Türkiye’deki “Göçmen Hocalar”

Almanya’da 1933’de Naziler iktidara geldiklerinde genç Türkiye Cumhuriyeti onuncu yılını kutluyordu. Yıllarca süren yıkıcı savaşların ve kurtuluş mücadelesinin ardından batılılaşma ve mutlak laiklik niyetiyle yeni bir devlet kurulmuştu. 1933 yılına gelindiğinde, devrimci Cumhuriyet hükümeti Osmanlı döneminden kalan eski yüksek öğretim kurumu Darülfünunun değişime inatla direnmesinden ve ülkenin İslami geçmişine bağlılığından bıkmıştı. Sonunda hükümet 31 Mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı bir yasa çıkardı: “*İstanbul Darülfünunu ve ona bağlı bütün müesseseler kadro ve teşkilatlarla beraber 31 Temmuz 1933’ten itibaren mülğadır.*” 1 Ağustos 1933’te İstanbul Üniversitesi kuruldu. Darülfünuna iki temel suçlama yöneltilmişti; birincisi, Darülfünunun Cumhuriyet devrimlerine katkıda bulunmaması ve devrimlere ya direnmesi ya da kayıtsız kalması; ikincisi ise Darülfünunun ciddi bir çalışma yapmadığı ve beklenen bilimsel ve toplumsal ilerlemeyi gösteremediği idi. Reform sırasında yüz elli müderris, muallim ve müderris muavininden yalnızca altmış biri yeni üniversite kadrosuna alınmış, seksen dokuzu ise tasfiye edilmişti. Tıp Fakültesi’nde müderris ve muallimlerin yüzde ellisi görevden alınmıştı.⁵⁴

Aynı yıllarda, Almanya’da akademik hayattan dışlanan ve zulme uğrayan Yahudi öğretim üyelerinin bir kısmı İsviçre’ye kaçmış ve orada nasyonal sosyalist hükümet tarafından Frankfurt Üniversitesi’ndeki görevinden ihraç edilen Yahudi patolog Philipp Schwartz’ın önderliğinde örgütlenmişlerdi. Schwartz Zürih’te *Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland*’ı (Sürgündeki Alman Bilim Adamları Acil Durum Komitesi) kurmuştu.^{55,56} Amaç işsiz ve evsiz kalan dışlanmış bilim adamlarına sığınacak bir ülke ve çalışacak bir kurum bulmaktı.

İstanbul Üniversitesi kurulmuştu ama ciddi bir öğretim üyesi sıkıntısı vardı. Cumhuriyet çok sayıda genci öğrenim görmeleri için yurtdışına göndermişti ama dönmelerine daha bir

54 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3. Darülfünundan Üniversite’ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 325.

55 Dölen, *a.g.e.*, 309.

56 Sabine Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich: Careers Disrupted by National Socialist Policies,” *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 258.

süre vardı. Almanya'yı terk etmek zorunda kalan akademisyenlerin çoğunun bilimsel düzeyi Cumhuriyet hükümetinin amaçlarıyla uyumlu olduğundan, Türkiye'deki üniversite reformu zulme uğrayan akademisyenler için bir fırsat yaratmıştı. Schwartz'ın Türk hükümeti ile yaptığı müzakereler sonucunda, 1936 yılına kadar İstanbul Üniversitesi tarafından seksen sekiz Alman profesör işe alındı ve yaklaşık yüz kişi de diğer Türk kurumlarına yerleştirildi. 1936'da İstanbul Tıp Fakültesi'nde aralarında dünyaca ünlü profesörler Philipp Schwartz, Erich Frank, Joseph Igersheimer, Hans Winterstein ve Rudolph Nissen olduğu yirmi iki göçmen profesör ve kırk dokuz teknik asistan vardı. Mülteci profesörler ve asistanları, Türk meslektaşlarına ödenen maaşın iki buçuk katı maaş alıyordu.⁵⁷ Hükümet sonuçtan memnundu, mülteci bilim adamları da aileleriyle birlikte güvenli bir ortamda bilimsel faaliyetlerine devam edebilecekleri ve iyi bir yaşam için yeterli ücreti alabilecekleri için mutluymdu. İlerleyen yıllarda bazı göçmen akademisyenler, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki akademik pozisyonlar için Türkiye'den ayrıldılar. Gidenlerin yerine çoğunlukla Avusturya'dan yeni gelenler olurken, bir kısmı da savaştan sonra bile Türkiye'de kalmış, Türkiye'de ölmüş ve bazıları devlet töreniyle İstanbul'da defnedilmiştir. Zamanla, akademik üniversite pozisyonları ya mülteci bilim insanları tarafından eğitilen ya da yurtdışındaki önde gelen üniversitelerde eğitimini tamamlayıp yurda dönen Türk öğretim üyeleri tarafından desteklendi.

İstanbul'da bir Nazi Doktor: Max Clara

İkinci Dünya Savaşı bitmişti ve artık yabancı akademisyenler Türkiye'ye gelmiyordu. Ancak 1950 yılında, Almanya'daki yeni siyasi yönetimin geçmişiyile hesaplaşma uygulamaları nedeniyle Nazi geçmişinden dolayı Münih Üniversitesi'nden ihraç edilen gönüllü ve ünlü Nazi Partisi üyesi Alman histolog Max Clara profesör olarak İstanbul Tıp Fakültesi'ne geldi. Üniversite Rektörlüğü'ne verdiği özgeçmişinde “Gücümün elverdiğince Nazi tiranlığına karşı aktif direniş gösterdiğim için siyasi olarak 3 Haziran 1948 kararıyla ‘aklandım.’” yazıyordu.

Max Clara'nın İstanbul'dan önceki hayatı çok iyi belgelenmiştir.^{58,59,60} Max(imilian) Josef Maria Clara, 1899'da o zamanlar Avusturya'nın bir parçası olan Güney Tirol'deki Bozen yakınlarında doğmuş ve Avusturya'da Innsbruck Üniversitesi'nde tıp okumuştı. Aynı fakültenin Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nde toplam yedi ay asistanlık yapmış ve ölen hekim babasının Tirol'deki kliniğini devralmak için asistanlıktan ayrılmıştı.⁶¹ Max

57 Dölen. *Türkiye Üniversite Tarihi* 3, 494.

58 Erich Brenner, Raffaele De Caro, ve Christian Lechner, “Max Clara and Innsbruck - The Origin of a German Nationalist and National Socialist Career,” *Annals of Anatomy* 234 (2021): 1-10.

59 Aron Emmi, vd, “The Academic Career of Max Clara in Padova,” *Annals of Anatomy* 236 (2021): 1-5.

60 Andreas Winkelmann ve T. Noack, “The Clara Cell: A “Third Reich Eponym”?,” *The European Respiratory Journal* 4 (2010): 723-724.

61 Lawrence A. Zeidman, “Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder,” *Canadian Journal of Neurological Sciences* 5 (2011): 700; Ebbinghaus, “Introduction,” 15.

Clara nasyonal sosyalist rejimin başlangıcındaki fırsatçı, kariyerist Nazi bilim adamlarından biriydi ve akademik hayatı, nasyonal sosyalist siyasete aktif katılımı sayesinde ilerlemişti. Clara, Avusturya'nın ilhakından önce ve Avusturya'da yasak olmasına karşın 1935'te Nazi Partisi üyesi olmuştu.⁶²

Mezun olduktan sonraki resmi eğitimi, Innsbruck Üniversitesi Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nde asistan olarak sadece yedi aydı. Ancak 1928'de Roma Üniversitesi'nde bir habilitasyon tamamlamıştı.⁶³ Anatomi eğitimi olmamasına ve önde gelen anatomistlerin itirazlarına karşın 1935'te otuz altı yaşındayken Leipzig'deki Anatomi Enstitüsü'nün direktörü oldu.⁶⁴ 1936'da Leipzig Üniversitesi'nde *Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund*'un (Nasyonal Sosyalist Alman Öğretim Üyeleri Derneği) yerel başkanı oldu. Tüm fakültenin şiddetli itirazlarına karşın 1942'den savaşın sonuna kadar daha prestijli bir fakülte olan Münih Tıp Fakültesi'nin Anatomi Enstitüsü'nün direktörlüğünde kaldı.

Max Clara 1937'de insan bronşiyal epitelinde yeni bir salgı hücre tipi tanımlamış⁶⁵ ve daha sonra bu hücre tipi *Clara hücresi* olarak adlandırılmıştır.⁶⁶ Nasyonal sosyalist araştırmacılar tarafından yapılan insan dokusu çalışmalarında sıklıkla olduğu gibi^{67,68} bu araştırma da tıbbi etik değerler açısından kabul edilemez bir uygulama olan idam mahkumlarından alınan dokularla yapılmıştı.⁶⁹ Clara 1935 ile 1945 arasında idam edilen mahkumların dokularını kullanarak yapılmış olan dokuz araştırma makalesi yayımladı.⁷⁰ Öte yandan Clara'nın yaşayan mahkumlar üzerinde deneyler yaptığı ve sonuçlarını yayımladığı da bilinmektedir.⁷¹

Clara, siyasi mahkumların sıklıkla infaz edildiği ve Münih Anatomi Enstitüsü'nün idam edilenlerin cesetlerini aldığı Münih Stadelheim Hapishanesi'nin müdürüne 1943'te yazdığı

62 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell: A "Third Reich Eponym"?", 723.

63 Emmi, vd, "The Academic Career of Max Clara in Padova," 2.

64 Mathias Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung im Nationalsozialismus und in der Nachkriegszeit: Max Claras Humanexperimente an der Anatomischen Anstalt München," *Medizinhistorisches Journal* 4 (2014): 333.

65 Max Clara, "Zur Histobiologie des Bronchalepithels," *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 41 (1937): 321-347. Son yirmi yılda nasyonal sosyalist dönemde işlenen tıbbi suçların gündeme gelmesiyle o dönemde veya daha önce Nazi araştırmacılar tarafından üretilmiş olan bilginin yine onların adıyla anılması tıp çevrelerinde belirgin bir rahatsızlık yaratmış ve bu eponimler terk edilmeye başlanılmıştır. Max Clara'nın da hem tanınmış bir Nazi olması hem de adıyla anılan bu hücrelerin idam edilen kurbanlardan alınan dokular üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda bulunması nedeniyle günümüzde "Clara hücresi" tanımı artık kullanılmamakta, onun yerine hücrelerin şekillerinden dolayı "club cell – sopa hücresi" tanımlaması kullanılmaktadır.

66 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 725.

67 Sabine Hildebrandt ve Christoph Redies, "Anatomy in the Third Reich," *Annals of Anatomy* 3 (2012): 225.

68 Sabine Hildebrandt, "Research on Bodies of the Executed in German Anatomy: An Accepted Method that Changed during the Third Reich. Study of Anatomical Journals from 1924 to 1951," *Clinical Anatomy* 3 (2013): 305.

69 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 724.

70 Winkelmann ve Noack. *a.g.e.*, 724.

71 Max Clara, "Beiträge zur Histopochemie des Vitamin C im Nervensystem des Menschen," *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52, (1942): 359–391.

bir mektupta, mahkumların yiyeceklerine beş gün boyunca günde dört kez gizlice C vitamini karıştırılmasını istemişti.^{72,73,74} Clara daha sonra idam edilen bir kurbanın beyin dokularında C vitamini dağılımını incelemiştir. Bu kurbanın diğer organlarını da yardımcılarıyla paylaşmış⁷⁵ ve bu “materyalden” üç makale daha üretilmiştir.^{76,77,78} İdam edilenlerin bedenlerini öğretim ve araştırma amacıyla kullanmak Almanya’da yasaldı, ancak canlı bir kişi üzerinde rızası olmadan deney yapmak yasal değildi.

Clara’nın bilimsel çalışmaları, anatomik araştırmalar yoluyla Aryan ırkının üstünlüğünü kanıtlamak gibi ırkçı veya Yahudi karşıtı amaçlara yönelik değildi ve canlı toplama kampı mahkumları üzerinde korkunç deneyler de yapmamıştı. Bununla birlikte, üniversitenin ırkçı siyasetinde ve nasyonal sosyalist siyaseti açıkça savunmayan ve aynı idealleri paylaşmayan herkese ayrımcılık yapan *Anatomische Gesellschaft*’ın (Alman Anatomi Cemiyeti) yönetiminde aktif olarak yer almıştı.⁷⁹

Savaşın sonra 26 Temmuz 1945’te Amerikan askeri hükümeti tarafından görevinden alınmış, ekim 1945’te tutuklanmış ve bir yıl gözaltında kalmıştır.^{80,81} Pek çok Nazi eski akademik pozisyonlarına döndürülse de Clara Almanya’da bir pozisyon bulamamıştır. Bu arada, Alman Anatomi Cemiyeti de kapatılmış ve 1949’da eski üyeleriyle yeniden kurulmuştu. Ancak Max Clara, yalnızca Nazi geçmişi nedeniyle değil, aynı zamanda yazdığı iki kitaptaki kanıtlanmış intihaller nedeniyle de cemiyete yeniden kabul edilmedi.^{82,83} 1948’de bir mahkemede aklansa da, artık Almanya’da istenmiyordu.

İstanbul’da Histoloji ve Embriyoloji

1949’da, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ndeki Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü’nün başkanlığını Almanya’nın Berlin kentinde histoloji ve embriyoloji alanında doktora yapmış olan veteriner hekim Profesör Üveis Maskar (1900-1982) yürütmekteydi. Maskar, 1939’da

72 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 725.

73 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 341.

74 Hildebrandt, “Research on Bodies of the Executed in German Anatomy,” 309.

75 Hildebrandt, *a.g.e.*, 309.

76 Lothar Heckel, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 393-417.

77 Rolf Müller, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 440-454.

78 Erich Schiller, “Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 51 (1942): 309-321.

79 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 724.

80 Winkelmann ve Noack, *a.g.e.*, 723.

81 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 341.

82 Mathias Schütz, vd, “Beyond Victimhood. The struggle of Munich Anatomist Titus von Lanz during National Socialism,” *Annals of Anatomy* 201 (2015): 61.

83 Andreas Winkelmann, “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members after 1945 - Among them Eugen Fischer and Max Clara,” *Annals of Anatomy* 209 (2017): 30.

İstanbul Kanser Enstitüsü'nde mülteci Yahudi patolog Siegfried Oberndorfer (1876–1944) ile çalışmaya başladı. Bu arada, yine bir başka mülteci bilim adamı, Macar Yahudisi Tibor Péterfi (1883–1953) 1938-1944 arasında Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nün başkanıydı.⁸⁴ Oberndorfer'in 1944'te İstanbul'da ölümü ve Péterfi'nin 1946'da ülkesine dönmemesinin ardından Üveis Maskar, Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nün başkanı oldu.^{85,86}

Fakültede embriyoloji dersi mülteciler Dr. Peter Ladewig (1909-1992)^{87,88} ve Dr. Werner Laqueur (1910-1985)⁸⁹ tarafından veriliyordu. Ancak, Dr. Peter Ladewig'in 1946'da,^{90,91} Dr. Werner Laqueur'ın de 1949'da⁹² Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmesi üzerine Enstitü'ye bir embriyolog aranmaya başlandı.⁹³

Max Clara'nın İstanbul Yılları: Değişmeyen Nazi

Max Clara'nın 17 Ağustos 1950–13 Mart 1966 tarihleri arasında İstanbul'daki yaşamının analizi, İstanbul Üniversitesi Arşivi'ndeki birincil kaynaklara dayanmaktadır. Max Clara'nın özlük dosyası⁹⁴ İstanbul Tıp Fakültesi tutanakları ile İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı ve üniversite rektörünün yazışmalarını içermektedir. Almandan tüm çeviriler yazar tarafından yapılmıştır. Bu makalede, söz konusu belgeler, İstanbul Üniversitesi, Türkiye'deki mülteci akademisyenler, Max Clara hakkındaki yayınlar ve ayrıca Max Clara'nın yayınlarının analizleriyle desteklenmiştir (Resim 1).

84 Türkan Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri: "Ben ve Türkiye'm,"* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 114.

85 Erbenği, *a.g.e.*, 114

86 Üveis Maskar, "Max Clara (12.2.1899–13.3.1966)," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (1966), 176.

87 Arın Namal, "Junge jüdische Emigranten aus Deutschland und Österreich an der Medizinischen Fakultät der Universität Istanbul im Rahmen der türkischen Universitätsreform von 1933," erişim 5 Ocak 2023, https://www.academia.edu/45540324/Junge_j%C3%BCdische_Emigranten_aus_Deutschland_und_%C3%96sterreich_an_der_Medizinischen_Fakult%C3%A4t_der_Universit%C3%A4t_Istanbul_im_Rahmen_der_t%C3%BCrkischen_Universit%C3%A4tsreform_von_1933

88 Maskar, "Max Clara," 176.

89 "Verner Laqueur," Geni, erişim 5 Ocak 2023, <https://www.geni.com/people/Werner-Laqueur/4949974678320010438>

90 Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi* 3, 501.

91 Maskar, "Max Clara," 176.

92 Maskar, *a.g.e.*, 176.

93 Aynı yer.

94 İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Personel Dairesi Arşivi (İÜA), Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.

Resim 1. Max Clara, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi cüppesiyle.⁹⁵

Max Clara histoloji ve embriyoloji dünyasında çok ünlü olduğu ve önemli bir embriyoloji ders kitabının yazarı olduğu için Üveis Maskar, Clara'nın Enstitü kadrosuna başvuru haberini memnuniyetle karşıladı. Maskar'ın kişisel ilgisi Clara'ya bildirildikten sonra, Clara özgeçmişini ve yayın listesini Maskar'a⁹⁶ ve Dekanlığa⁹⁷ gönderdi.⁹⁸ Clara mektupta, İstanbul'da hem öğretim üyesi hem de araştırmacı olarak seve seve çalışacağını belirtti. Clara, dekana yazdığı bir başka mektupta, Maskar'ın yanında ancak profesör olarak çalışmaya hazır olduğunu bildirdi.⁹⁹ Eşi Henriette ve küçük kızı onunla birlikte İstanbul'a gelecekti ama yirmi yaşındaki ikiz oğulları Almanya'da eğitimlerine devam edeceklerdi. Aylık brüt bin iki yüz elli Türk Lirası, bu miktarın üçte birinin oğullarının masrafları için Almanya'ya gönderilmesini ve en az üç yıllık sözleşme istedi.

Süreci başlatan üniversitenin inisiyatifi değil, Clara'nın resmi olmayan başvurusuydu.¹⁰⁰ Çabalarına karşın Münih Üniversitesi'nde veya Almanya'nın başka bir yerinde kalıcı bir

95 *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 1960-61 Stajyerler Albümü*, 1961.

96 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Ekim 1949/97, Prof. Maskar'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na yazı.

97 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Ekim 1949, Max Clara'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'na mektup.

98 Maskar, "Max Clara." 177.

99 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 25 Kasım 1949, Max Clara'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'na mektup.

100 Erdem Bagatur, "Max Clara: Sweet Life in Istanbul with a Bitter End 1950-1966 and the Search for Unethically Obtained Tissue Specimens from his Estate in Turkish Collections," *Annals of Anatomy* 239 (2022): 10.

pozisyon bulamayacağına ikna olmuştu.¹⁰¹ Maskar, Clara'nın olası fakülte pozisyonunu onayladı¹⁰² ve üniversite yönetmeliğine göre adayın uygunluğunu araştırmak için bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, Max Clara'yı oybirliğiyle öven ve onaylayan 24 Aralık 1949 tarihli bir nihai rapor hazırladı.¹⁰³ İronik olarak, komisyon başkanı 1933'te babasının Yahudi olması nedeniyle Breslau Üniversitesi'nden atılan ünlü bir mülteci fizyolog olan ve 1941'de Türk vatandaşlığına alınan Hans Winterstein'di (1879–1963).¹⁰⁴

Türkler bu kadar önemli konularda dahi herhangi bir ayırım gözetmeksizin mültecileri karar alma mekanizmalarına dahil ediyorlardı.¹⁰⁵ Üniversite bürokrasisi kesintisiz ve çok demokratik olarak ilerlemiş, hükümet onayından önce son sözü söyleyecek olan fakülte senatosunun kırk üç profesörü ve üniversite senatosunun tüm üyeleri, oybirliğiyle Clara'nın tayinini onaylamıştı.¹⁰⁶ Kimse, hatta Yahudi mülteciler bile ona karşı sesini yükseltmemişti. Clara'nın intihallerinden ve Alman Anatomi Cemiyeti'ne kabul edilmemiş olmasından muhtemelen habersizler veya bilerek göz yumdular. Fakülte senatosunun kırk üç üyesi arasında iki göçmen tıp fakültesi profesörü olan Hans Winterstein ve Erich Frank bulunmaktaydı. Nazi meslektaşlarına içerlemesi gereken ve savaşın bitmesine karşın vatanlarına dönmeyen, nasyonal sosyalistler tarafından hayatları alt üst edilen mülteciler, Nazi meslektaşlarına kucak açmışlar veya umursamamışlardı.

Üniversite uçak bileti gönderdi ve Clara ailesi 17 Ağustos 1950'de İstanbul'a geldi. Başlangıç tarihi 1 Temmuz 1950 olan bir sözleşme imzalandı. Clara'nın aylık brüt bin iki yüz elli lira ve üç yıllık sözleşme istemesine karşın net bin sekiz yüz lira ve iki yıl sözleşme yapıldı. Aile Moda'ya yerleşti. Clara her gün vapurla gidip gelmek zorundaydı ama muhtemelen güzel seçkin mahalle onu şehrin Avrupa yakasındaki tıp fakültesinden biraz daha uzakta yaşayacak kadar cezbetmişti. İstanbul'da çalışma ortamı iyiydi, fakültede ders veriyor ve “Almanya'da iken topladığı materyali” üzerinde çalışıyordu”.¹⁰⁷ Üniversite ondan çok memnun kalmış ve sözleşmesi 1 Temmuz 1967'ye kadar önce beş yıl, ardından iki kez iki ve iki kez üç yıl olmak üzere beş kez uzatılmıştı. Clara 1966'daki ölümüne kadar İstanbul'da kaldı.¹⁰⁸

İlk iki yılın ardından Clara'nın sözleşmesi sona erdiğinde, Rektör Enstitü'ye uzatma isteyip istemediklerini sordu. Bu konuda rapor yazmak üzere yine Winterstein başkanlığında bir komisyon kuruldu. Komisyon toplantısında Maskar olumlu konuşmuştu:

101 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 30.

102 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Ekim 1949/97, Prof. Maskar'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na yazı.

103 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Kasım 1949, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı için komisyon raporu.

104 Bagatur, “Max Clara,” 3.

105 Bagatur, *a.g.e.*, 3.

106 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 7 Ocak 1950, 41028/ 10052, Üniversite Rektörü'nün Maliye Bakanlığı'na yazısı.

107 Maskar, “Max Clara,” 179.

108 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Mart 1966, 4102-33, İstanbul Tıp Fakültesi'nden Üniversite Rektörlüğü'ne yazı.

“Prof. Clara'nın gelişyle hem öğretimimizde hem de bilimsel çalışmalarımızda büyük bir başarı sağlandı. Burada sürdürme fırsatı bulunduğu ve geçenlerde yayımlanan değerli C vitamini çalışması hepimizin takdirini kazandı. Enstitümüzün asistanları ve benimle birlikte hazırladığı kitap ve diğer bilimsel çalışmalar da yakında yayımlanacak. Tüm zamanımı Enstitümüzdeki çalışmalara ayırmakta, öğrencilere büyük bir ilgi göstermekte ve Enstitümüzün genç çalışanlarına sürekli bilimsel yardımlarda bulunmaktadır.”¹⁰⁹

Tüm yabancı akademisyenlerin sözleşmelerinde açıkça üç yılda Türkçe öğrenip dersleri de Türkçe vermek zorunda olmalarının belirtilmesine karşın çoğu öğrenmedi. Clara da Türkçe öğrenmedi, embriyoloji derslerini bir çevirmen aracılığıyla verdi.

Clara'nın Yayınları: Bitmeyen Etik İhlaller

Clara, İstanbul'da kaldığı on altı yıl boyunca yirmi sekizi Almanca, altısı Türkçe olmak üzere otuz dört dergi makalesi yayımladı. Bilimsel çalışmaları nedeniyle Türk meslektaşları tarafından her zaman övülse de otuz dört dergi makalesinden yalnızca dördü genç Türk meslektaşları ve yalnızca biri başka bir mülteci akademisyenle ortak yazılmıştır. Üveis Maskar ile birlikte tek bir makalesi yoktur.¹¹⁰

1950'ler ve 60'larda Türkiye'de uluslararası düzeyde bilimsel yayınlar hâlâ azdı ve Clara'nın yayınları muhtemelen çok önemli görülüyordu. Bununla birlikte, bazı orijinal katkılar olmasına karşın, makaleleri genellikle orijinal araştırmalardan ziyade, daha çok derleme şeklindeydi.¹¹¹ Makalelerin konuları da tek bir konuya odaklanmamıştı; supraortik ve paraventriküler çekirdeklerin morfolojisinden¹¹² testis Leydig hücrelerinin morfolojisine,¹¹³ deiyonize suyun insan, hayvan ve bitki organizmalarındaki biyolojik etkisinden¹¹⁴ ince bağırsaktaki emilim mekanizmasına¹¹⁵ kadar çok geniş alanları kapsamaktaydı.

Kısacası, dergi yazılarına bakıldığında büyük resim, bir bilim insanının tek bir konuya odaklandığı, yıllar içinde giderek derinleşen ve yeni keşifler yaptığı bir tablo değil, daha çok tutarlılıktan yoksun ve kaliteli de olsa çeşitli konularda ve genel gözlemlerin yapıldığı bir tablodur.

109 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Mart 1952, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı için komisyon raporu.

110 Bagatur, “Max Clara,” 4.

111 Bagatur, *a.g.e.*, 4.

112 Max Clara, “Beiträge zur Morphobiologie des Nucleus supraopticus und Nucleus paraventricularis,” *Anatomischer Anzeiger* 5-8 (1955): 86–88.

113 Max Clara, “İnsan Testisindeki Leydig Hücrelerinin Morfolojisi Üzerine,” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 24 (1961): 1-41.

114 Max Clara ve F. Zinnitz, “Über die biologische Wirksamkeit der neutralen Komponente elektroosmotisch getrennten Wassers im Menschen-, Tier- und Pflanzenorganismus,” *Schweizerische Medizinische Wochenschrift* 10 (1952): 260–264.

115 Max Clara, “Beiträge zur Morphologie der Resorption im Dünndarm,” *Medizinische Monatsschrift* 1 (1952): 12-14.

Almanya'dayken yayımlanmış olan kitaplarından embriyoloji kitabı *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in¹¹⁶ beşinci ve altıncı baskıları, arteriovenöz anastomozlar üzerine yazdığı *Die arterio-venösen Anastomosen*'un¹¹⁷ ikinci baskısı ve insan sinir sistemi anatomisi üzerine yazdığı *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte*'nin¹¹⁸ ikinci ve üçüncü baskıları Clara'nın İstanbul yıllarında yayımlandı. Ayrıca, Üveis Maskar ile birlikte yazdığı, ikinci cildi ölümünden sonra olmak üzere, iki ciltlik Türkçe bir histoloji kitabı yayımlandı.¹¹⁹

En ünlü kitabı, üç baskı yapan *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte* Clara'nın Herman Braus ve Curt Elze'nin *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*¹²⁰ adlı kitabından intihal ile hazırlanmıştı.³⁸ Embriyoloji kitabı *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'de de Alfred Fischel'in *Grundriss Der Entwicklung des Menschen*¹²¹ kitabından intihal yapılmıştı. Clara, 1943'te Almanya'da intihal konusunda hararetli tartışmalar yaşanmış olmasını ve bu intihal suçlamalarının Alman Anatomi Cemiyetine yeniden kabulünü engellemiş olmasını pek umursamadı.¹²² Almanya'ya geri dönmeyeceğini biliyordu.

C Vitamini Araştırmaları: Yılmak Yok

Clara'nın İstanbul döneminde yazdığı otuz dört dergi makalesinden dördü C vitamini üzerineydi ve bu konuya Almanya'da başlayan ilgisinin devam ettiğini gösteriyordu.¹²³ Bu dört makale, Clara'nın Nazi döneminden bu yana değişmeyen araştırma yaklaşımını belgelediği ve etik olmayan insan denek araştırmalarını sürdürdüğü için daha yakından incelenmeye değer. Bu makaleler:

1. İnsan ve muhtelif memeli hayvanların pankreasında vitamin-C üzerinde histo-topo-şimik incelemeler (Türkçe)¹²⁴
2. İnce bağırsakta emilimin morfolojisine katkılar (Almanca)¹²⁵

116 Max Clara, *Entwicklungsgeschichte des Menschen* (Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer, 1938).

117 Max Clara, *Die arterio-venösen Anastomosen* (Leipzig: Verlag J. A. Barth, 1939).

118 Max Clara, *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte* (Leipzig, Verlag: Ambrosius Barth, 1942).

119 Max Clara ve Üveis Maskar, *Histoloji I* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1961) ve Max Clara ve Üveis Maskar, *Histoloji II* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1970).

120 Curt Elze, *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Dritter Band Centrales Nervensystem* (Berlin, Heidelberg: Springer, 1932).

121 Alfred Fischel, *Grundriss Der Entwicklung des Menschen. Zweite Auflage* (Berlin, Julius Springer, 1937).

122 Winkelmann, "How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members," 30.

123 Bagatur, "Max Clara," 5.

124 Max Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların Pankreasında Vitamin-C Üzerinde Histo-topo-şimik incelemeler," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 4 (1951): 511-546.

125 Clara, "Beiträge zur Morphologie," 12-14.

3. Giroud ve Leblond'a göre histokimyasal C vitamini tayininin özgülüğü (Almanca)¹²⁶

4. L-askorbik asitin histotopokimyasal tespitinin insan organlarının özel olarak ele alınmasıyla ilgili sonuçları ve sorunları (Almanca)¹²⁷

Clara'nın daha önce sözü geçen Almanya'da yazılmış olan C vitamini makalesinin¹²⁸ değerlendirmesi daha önce yapılmış ve Clara'nın "en az bir yaşayan mahkumla" deney yaptığı vurgulanmıştır.^{129,130} Clara'nın İstanbul'a geldikten sonra yayımladığı ikinci dergi makalesi "İnsan ve muhtelif memeli hayvanların pankreasında vitamin-C üzerinde histo-topo-şimik incelemeler"¹³¹ Türkiye'de Türkçe olarak basılmış ve Almanca uzun bir özeti olmasına karşın, onun için nihai hedef kitle olması gereken Batı Avrupa tıp dünyasında büyük olasılıkla fark edilmemişti.¹³² Belki de Türkiye'deki varlığını pekiştirmek istemişti veya başka bir yerde yayımlayamadığından bir Türk dergisini tercih etmişti. Bu makale ayrıca C vitamini ile ilgili gelecekteki üç makalenin temelinin oluşturuyordu.

Bu makale Clara'nın bilimsel çalışmayı savaş sırasında Nazi kurbanlarının cesetlerinden aldığı dokularla yaptığını doğrular. Üveis Maskar'ın Clara'nın "Almanya'da iken topladığı materyali"¹³³ üzerinde çalışmaya başladığını ifade etmesi dışında, insan doku örneklerinin Almanya'dan gelmiş olması olasılığının iki nedeni vardır; birincisi, Türkiye'de infazlar son derece nadirdi ve idam edilen birisinden doku almak imkansızdı, ikinci olarak Clara yazısında insanlara bir Alman müstahzarı olan *Cebion*®'un (Merck) ağızdan verildiğini ve hayvanlara da yine bir Alman müstahzarı olan *Cebion forte*® (Merck) veya bir Türk müstahzarı olan *Vitabiol C forte*®'nin (İbrahim Ethem Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş.) enjekte edildiğini vurgulamıştı. Clara makalede şunları yazmıştı:

"Burada bildirilen incelemeler için kullanılan materyal, çeşitli dönemlerde hapsedildikten sonra aniden ölen, her iki cinsiyetten 18-72 yaşlarında 23 sağlıklı yetişkinin pankreas dokusu ile çok sayıda sığır, manda, keçi, koyun, domuz, kedi, sıçan ve kobay pankreas dokusunu içermektedir. İnsanlardan üçü, ölümlerinden önceki son anlarda ağızdan sentetik askorbik asit (*Cebion*, Merck) almıştı; 46 yaşındaki biri ölümünden üç saat önce 8 tablet

126 Max Clara, "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C-Nachweises nach Giroud und Leblond," *Mikroskopie* 11-12 (1952): 387-396.

127 Max Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen 1-Ascorbinsäurenachweises unter besonderer Berücksichtigung menschlicher Organe," *Vitamine und Hormone* 6 (1953): 12-97. Clara bu yazısında C vitamini için insan organlarının incelenmesi gerektiğini vurgulamış ancak nedenini açıklamamıştı. Tıpta, temel bilim araştırmaları çok önemlidir, ancak bu araştırmalar amaçsız olamazlar. Temel bilim araştırmasının sonucuyla bir "klinik ilişki" kurulamıyorsa, araştırma sonucu hastaların tanı veya tedavisine yansıyan yeni bir bakış açısı getirmiyorsa, yalnızca bir şeyi bulmak ya da göstermek için yapılan araştırmalar anlamsızdır.

128 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 359-391.

129 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 725.

130 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 343.

131 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 511-546.

132 Bagatur, "Max Clara," 5.

133 Maskar, "Max Clara," 179.

Cebion, 35 ve 49 yaşlarındaki diğer ikisi ölümlerinden önce son üç gün içinde günde üç kez iki tablet *Cebion* kullanmıştı”.¹³⁴

Anlıyoruz ki, C vitamini deneyleri yapılan kurbanların sayısı daha önce bildirildiği^{135,136} gibi bir değildi. Clara, nasyonal sosyalist dönemde idam edilen 23 mahkûmdan pankreas dokusu almış ve bunlardan üçüne haberleri ve onayları olmadan C vitamini verilmesini sağlamıştı. Clara ayrıca bir dipnotta, “Aynı kişilerden alınan diğer materyaller beyin, böbrek üstü bezi, testis ve gastrointestinal sistemde C vitamini olup olmadığına yönelik daha önceki incelemelerde kullanıldı” yazmış ve kendisinin¹³⁷ ve eski yardımcıların makalelerine^{138,139,140} atıfta bulunmuştur. Bu, Clara’nın Leipzig döneminde pankreasların en azından bir kısmının incelendiği anlamına gelir.¹⁴¹ Ancak Clara’nın (1942) insan sinir sisteminde C vitamininin saptanmasına ilişkin makalesinde adı geçen kurban, büyük olasılıkla bu üç kurban arasında yer almıyordu. Bu kurban 34 yaşındaydı ve beş gün boyunca günde dört kez bir *Cebion* tableti almıştı, bu durum da söz konusu mahkûmların sayısını dörde çıkarıyor. Artık yeni üç C vitamini deneginin Münih döneminden olduğunu varsayabiliriz.

Ardından, infazların zamanlamasının mahkûmun hayatına müdahale içeren deneyler için planlandığını kanıtlayan itiraf gelir.¹⁴² “Pankreastan elde edilen ince dilimler veya küçük parçalar, henüz vücut sıcaklığındayken asetik asitle asitleştirilmiş gümüş nitrat çözeltisi ile muamele edildi.”¹⁴³

Clara ayrıca bu yayında histokimyasal C vitamini tayini için kullanılan Giroud ve Leblond tekniğinin bir modifikasyonundan da söz etmektedir. Bu modifikasyon ile daha iyi sonuçlar alındığını, ancak tüm insan ve bazı hayvan incelemelerinin eski teknikle yapıldığını, bazı hayvan incelemelerinin ise yeni teknikle yapıldığını yazmıştır. İdam edilenlerin bedenlerini araştırma için kullanan ve araştırmaların sadece “yaşamdaki kadar taze” materyaller üzerinde yapılmasının daha iyi olacağını belirten bir başka Nazi anatomisti olan Josef Wallraff, bu makaleyi 1949’da yayımlamıştı.¹⁴⁴ Bu nedenle, Clara’nın insan ve bazı hayvan materyallerinin histolojik olarak 1949’dan önce, henüz Almanya’dayken hazırlamış olduğu kesindir.¹⁴⁵

134 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 513.

135 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 343.

136 Hildebrandt, “Research on Bodies of the Executed in German Anatomy,” 309.

137 Clara, “Beiträge zur Histotopochemie,” 359-391.

138 Heckel, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen,” 393-417.

139 Müller, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen,” 440-454.

140 Schiller, “Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen,” 309-321.

141 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 333.

142 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 725.

143 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 514.

144 Josef Wallraff, “Histochemische Untersuchungen an den Nebennieren des erwachsenen Menschen,” *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie* 34, (1949): 362-427.

145 Bagatur, “Max Clara,” 6.

Öte yandan bu makale, Clara'nın yeni orijinal materyalini içermesine karşın, bir araştırma makalesinden çok bir literatür taraması niteliğindedir ve o zamanki pankreas-C vitamini ilişkisi hakkında bilinenlere yeni bir şey katmıyordu. Ağızdan alınan yapay C vitamininin rolü veya boşaltım modeli ile ilgili olarak kesin bir sonuca varamamıştı.¹⁴⁶

Bu makale, pankreasta C vitamini varlığını göstermenin neden önemli olabileceğine ışık tutmamıştı. Sonraki yetmiş yılda bu konuya çok az ilgi gösterildi.¹⁴⁷ Tüm yayınları, bu saptamanın klinik uygulamalarla ilişkisini değil, insan deneyleri yoluyla mükemmelleştirmeye çalıştığı¹⁴⁸ C vitamininin histokimyasal olarak saptanmasının metodik doğruluğu hakkındaydı.¹⁴⁹

Çelişkili Bilim Adamı: Bir Kayıp İnsan

Clara, 1952 ve 1953'te yine yeni bir şey eklemeyen ancak kendi araştırmalarının bilimsel değerini vurgulayarak¹⁵⁰ C vitamini üzerine Almanca iki inceleme daha yayımladı.^{151,152} İlk makalesinde¹⁵³ C vitamininin oral veya paranteral olarak uygulanmasının insan ve hayvan hücrelerinde C vitamininin saptanmasını kolaylaştırdığını iddia ediyordu, ancak bu sonuç pankreas araştırma sonuçlarıyla çelişiyordu. Pankreas yazısında "Beklenenin aksine ölmeden önce ağızdan C vitamini alan kişilerde pankreasta C vitamini tespit edemedim." yazmıştı.¹⁵⁴ Nasyonal Sosyalizm dönemindeki C vitamini araştırmalarında Clara'nın birçok kez kendisiyle çeliştiği gösterilmiştir.¹⁵⁵ Örneğin, insan sinir sistemi hakkındaki makalesinde deneklere yalnızca ağızdan C vitamini verilmiş olmasına karşın sonuçlar paranteral alıma göre verilmiştir.¹⁵⁶ Yine pankreas araştırmasında¹⁵⁷ sadece paranteral alımın kullanıldığından bahsetmiştir, ancak başlangıçta "ani ölümle ölen" mahkumlarda C vitamininin yalnızca oral yoldan verildiğini belirtmiştir.¹⁵⁸

Ertesi yıl (1953), Clara'nın C vitamini üzerine son makalesi çıktı.¹⁵⁹ Seksen beş sayfalık bu yazısında C vitamini için insan organlarının incelenmesi gerektiğini vurguladı ancak nedenini açıklamadı.

146 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 344.

147 Bagatur, "Max Clara," 6.

148 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 333.

149 Bagatur, "Max Clara," 6.

150 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 336.

151 Clara, "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C," 387-396

152 Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen," 12-97.

153 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 359-391.

154 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 518.

155 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 349.

156 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 362.

157 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 513.

158 Bagatur, "Max Clara," 6.

159 Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen," 12-97.

“Aşağıda bildirilen gözlemler, on sekiz ile yetmiş iki yaşları arasında sağlıklı elli yetişkinin çok kapsamlı araştırmalarıyla ilgilidir. İncelenecek organlar, ölümden sonra mümkün olan en kısa sürede alındı.”¹⁶⁰

Burada idam edilenlerin sayısı elliye yükseldi. Bu yazı hem anatomik C vitamini tespiti araştırmasını özetliyor hem de kendi araştırmalarının üstünlüğünü vurguluyordu.

Bu yazı ayrıca, Clara'nın Leipzig ve Münih'te görev yaptığı süre boyunca idam edilen kişilerin organları üzerine yaptığı araştırmaları da yansıtıyordu. Bu kez kendi sonuçlarından bazılarını yanlış sundu.¹⁶¹ Saygın bilim adamı Clara'nın samimiyetsizliğinin ve mesleki suiistimalinin nedenleri neydi? Yetmiş yıl sonra, yalnızca spekülasyon yapabiliriz. Clara kendi kariyerini ilerletmek için Nazi rejimiyle suç ortaklığı içinde araştırma yapan, yalnızca kendine hizmet eden sıradan bir Nazi bilim adamı gibi görünüyor. Diğer dergi makalelerinde de orijinal bir araştırma yoktu.¹⁶²

Max Clara'nın Kongre Gezileri

Clara, İstanbul'a gelişinin ilk yılından itibaren bilimsel toplantılara katılmak için sık sık Avrupa'ya seyahatler yapmaya başladı: Altı yüz ile bin lira arasında değişen yol masrafları üniversite tarafından karşılanıyordu.¹⁶³ Bu arada aylık bin sekiz yüz liralık maaşı da kesintisiz ödeniyordu. Her yeni sözleşmede maaşı artırılmış ve 1965'teki son sözleşmesinde yedi bin liraya yükseltilmişti. Bu, Türk meslektaşlarına ödenen ücretten çok daha fazlaydı. Katıldığı toplantılarda nadiren sunum yapıyordu. Anatomiden genel tıbbı, nörolojiden kalp damar cerrahisine, biyokimyadan histolojiye kadar birçok toplantıya katıldı. Ne zaman seyahat etse, bu üç ile altı haftalık bir süre alıyor, bazen arka arkaya üç toplantıya katılıyordu. Örneğin, 16–19 Eylül 1953'te İsviçre'nin Basel kentinde düzenlenen Uluslararası Biyokimya Kongresine katılmış ve oradan 20–25 Eylül 1953'te Vejetatif Nöroloji Sempozyumu'na katılmak için İtalya'nın Floransa kentine gitmiş ve 27 Eylül'de Uluslararası Tabipler Birliği toplantısına katılmak için Almanya'nın Münih kentine geçmişti.¹⁶⁴

Bununla birlikte, kariyerinin ilk yıllarında, Leipzig'deki Anatomi Enstitüsü'nün direktörü olmadan önce on bir yıl boyunca Güney Tirol'de özel muayenehanesindeyken yalnızca bir anatomi toplantısına katılmıştı.¹⁶⁵ Muhtemelen bu toplantı izinleri sırasında Almanya'daki

160 Clara, *a.g.e.*, 15.

161 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 345.

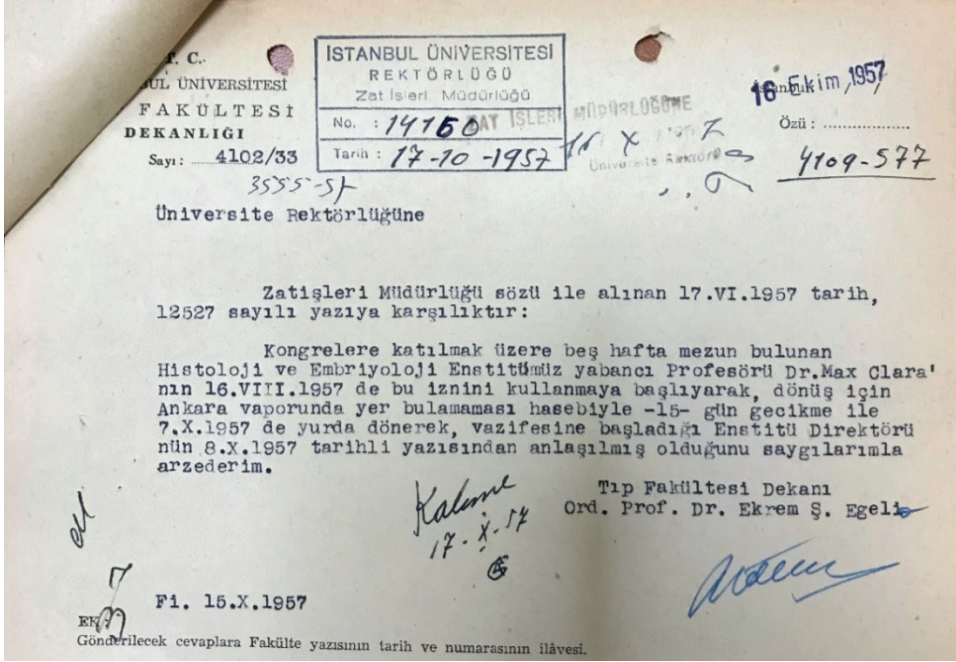
162 Bagatur, “Max Clara,” 7.

163 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, İstanbul Üniversitesi Zatişleri Müdürlüğü'nün toplantılara katılmak için Avrupa'ya gidecek olan Prof. Clara'ya fakülte bütçesinden yoluluk verilmesi hakkında Maliye Vekaleti'ne yazılmış olan yazılar. Örneğin, 8 Haziran 1951/4102-60 ve 20 Mayıs 1953/4109-517 tarih ve sayılı yazılar.

164 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Mayıs 1953, Üniversite Rektörlüğü'nden Maliye Bakanlığına yazı.

165 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 351.

oğullarını da ziyaret ediyor ve kitaplarının yeni baskılarının basımıyla uğraşıyordu. Toplantılar ve izinler¹⁶⁶ ölümüne kadar ara vermeden devam etti, ancak biri ilginçti. 20 Kasım 1957'de Tıp Fakültesi Dekanı, Rektörlüğe 6 Ağustos 1957'den başlayarak Avrupa'daki toplantılara katılmak üzere beş hafta izinli olan Max Clara'nın İstanbul'a gelen vapurda boş yer bulamadığı için on beş gün gecikme ile görevine başladığını bildiren bir yazı göndermişti (Resim 2).¹⁶⁷ Bu, kendisine gösterilen ayrıcalıkların kötüye kullanılması gibi görünmektedir.

Resim 2. Max Clara'nın vapurda yer bulamadığı için kongre izninden geç dönmesini İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bildiren dekanlık yazısı.¹⁶⁸

Hastalık ve Acı Son

Clara, 1964'te karın ağrısı ve mide-bağırsak semptomları yaşamaya başladı ve önemli ölçüde kilo verdi. Şubat 1965'te Münih'te kronik gastrit ve diyabet tanıları kondu.¹⁶⁹ 4 Mayıs 1965'te hepatit ve şeker hastalığı tanılarıyla dört ay süreyle üniversiteden rapor aldı ve Avusturya'ya gitti (Resim 3).¹⁷⁰ Burada durumu daha da ağırlaştı. 30 Haziran 1965'te

166 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, tarihsiz, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na dilekçe: "Ailevi işlerim dolayısıyla Nisan ayı içinde 8 gün için Münih'e gitmek mecburiyetindeyim. Senelik iznime mahsup edilmek üzere gerekli müsaadenin verilmesini saygılarımla rica ederim." [sic]

167 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Ekim 1957, 4102-33, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'nın Üniversite Rektörü'ne yazısı.

168 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.

169 Maskar, "Max Clara," 173.

170 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 4.5.1965, 965/6, Sağlık Kurulu raporu.

Avusturya'da kolesistit ve pankreatit tanılarıyla laparotomi yapıldı.¹⁷¹ Ancak laparotomide karaciğere birden fazla metastaz yapan pankreas kanseri olduğu ortaya çıktı, yine de safra kesesi alındı. Hastalık izni uzatıldı. Clara'nın cerrahı gerçek tanıyı Clara'ya açıklamamayı seçti, ona safra taşı olan safra kesesi iltihabı olduğunu ve safra kesesinin alındığını söyledi.¹⁷²

T. C.
İstanbul Üniversitesi - Tıp Fakültesi
Çapa Klinikleri Sağlık Kurulu

Rapor No 965/6 Tarihi: 4-5-1965

Adı: Max Clara

Doğum tarihi: 1899 D. yeri: Almanya / Trier

İşi: Profesör

Adresi: Histoloji Enstitüsü

Gönderen makam: Tip Fak. Dekanı

İç hastalıkları:	<u>KC Funks. Tezisi</u> <u>Kardiyal Funks.</u> <u>Kronik</u> <u>Funks.</u> <u>Kan Bilirubin</u> <u>Skleralen Sarılığı</u> <u>Hemokromatoz</u> <u>Diabet</u>
Cerrei hastalıkları:	<u>Salim</u>
Akil ve Sinir hastalıkları:	<u>Normal</u>
Deri hastalıkları:	
Kulak - Boğaz - Burun hastalıkları:	<u>normal</u>
Kadın hastalıkları ve Doğum:	<u>Normal</u> <u>konta</u> <u>erkok</u>
Diğer muayeneler:	
Teşhis:	<u>Hepatit ve Distrofi şekli Diabet</u>
Karar:	<u>Dört ay istirahatı gereklidir.</u>

Kurul Başkanı
İç Hast. Müt. Hissası
Prof. Dr. Cihat Abaoğlu

Deri Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Osman Yemil

Kulak - Boğaz - Burun Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Safa Karataş

Cerrahi Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Bülent Tarcan

Kadın - Doğum Müt. H.
Doç. Dr. Kâzım Arısan Y.
Prof. Dr. E. Kara

Akıl ve Sinir Hast. Müt. H.
Doç. Dr. Ayhan Songar
Doç. Dr. Selim Özaydan

İmzalar tasdik olunur.
Tıp Fakültesi Dekanı

Resim 3. Max Clara'nın 4 Mayıs 1965 tarihli dört aylık istirahat raporu.¹⁷³

171 Adı geçen belge.

172 Maskar, "Max Clara," 174.

173 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 8 Ağustos 1965, Doçent Dr. Edwin Aurich'in tıbbi raporu.

Clara, Aralık 1965'te İstanbul'a döndü ve şubat ayındaki yarıyıl tatilinde Almanya'nın Münih kentine gitti. Sağlığı daha da bozuldu ve 10 Mart 1966'da Münih Üniversitesi'nde bir laparotomi daha yapıldı, ancak üç gün sonra 13 Mart 1966'da 67 yaşında öldü.¹⁷⁴

Clara, ölümünden çok önce, muhtemelen yine bir toplantı molası sırasında, Münih'ten 18 Ağustos 1960 tarihli bir mektupta Üveis Maskar'a şunları yazmıştı:

“Bugün, eşim ve kızım ile birlikte İstanbul'a uçuşumun tam onuncu senesi; eğer bu on seneyi gözümün önüne serecek olursam, buradan ayrılışım belki bir taktik hata da olsa İstanbul'a gelmiş olmaktan hiç de nadim değilim. Senin şahsında iyi bir dost ve tam anlayışlı bir meslektaş buldum; bu benim için en iyi bir duygudur; dostluğun için sana halisane teşekkür eder ve yine semereli müşterek çalışmamızın devam edeceğini umarım.”¹⁷⁵

Bir yandan samimiydi. İstanbul'a geldiği için mutlu olduğunu söylemiyor, yalnızca sadece pişman olmadığını dile getiriyordu. Açıkçası, Clara'nın kalbi ve ruhu Almanya'da kalmıştı. Öte yandan, aradan on yıl geçmesine karşın sanki İstanbul'u seçmiş gibi bir hava yaratmaya çalışmaktan geri kalmıyordu. Clara bir dizi rastlantının sonucunda “göçmen hocalar”ın sonuncusu olarak Türkiye'ye gelmişti. Yahudi bilim adamlarının kucaklanmasıyla başlayan dönem, kaderin bir cilvesi olarak, bir Yahudi düşmanının gelmesiyle kapanmıştı.

İstanbul'daki hayatı boyunca yayıncılık konusunda çok üretken oldu ama bu üretkenlik bir gün Almanya'da prestijli bir pozisyon bulma ümidine bağlanabilir. *Nürnberg Doktorlar Mahkemesi*'ndeki tıbbi suçların ifşa edilmesine ve tüm dünyadaki yansımalarına karşın idam mahkumları üzerindeki deneylerini tereddüt etmeden yayımlamasının nedenlerinden biri bu olabilir.

Türk meslektaşları tarafından sevilir, beğenilir ve saygı duyulurdu. Aslında kimse durumun ironisinin farkında değildi. Türkiye'de yaptığı yayınların bilim dünyasını derinden etkilediği sanılıyordu. İnsan deneylerinin zaten hiçbir önemi yoktu. Anatomi Enstitüsü Başkanı Prof. Zeki Zeren, ölümünün ardından şunları yazmıştı.

“M. Clara'yı morfoloji bilim dünyasında, yayınlarıyla şöhret yapmış, üstün çalışmalarıyla kendinden sonraki kuşaklara numune olmuş, eserler bırakmış büyük bir bilgin olmasından başka İstanbul Tıp Fakültesi'nde kardeş enstitülerimizin 16 yıllık birbirini yakından izleyen çalışmaları arasında kişisel meziyetleri ve insanlığıyla beni kendisine bağlayan dostluğunu, karşılıklı sevgi ve saygıyla bağlı bu içten samimi dostluğunun eksikliğini içim sızlayarak bütün ömrüm boyunca anacağım.”¹⁷⁶

Clara her zaman Batı Almanya'da köklü bir üniversite enstitüsünde çalışmayı beklemişti.

174 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Mart 1965/4201-33, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'ndan Üniversite Rektörü'ne yazı.

175 Maskar, “Max Clara,” 179.

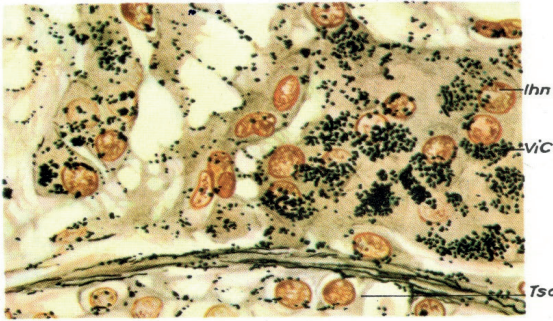
176 Zeki Zeren, “Max Clara ölmemeliydi; onu çok erken kaybettik,” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (1966): 195.

Bir defasında Doğu Berlin Anatomi Enstitüsü'nde çalışmak üzere davet edildiğini ancak İstanbul'da kalmayı tercih ettiğini söylemişti.¹⁷⁷ Bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz, ancak bir zamanlar Münih Üniversitesi Histoloji Enstitüsü'nün boş pozisyonuna seçilebileceğinden umutluymdu. Clara'nın adı, üç isimden oluşan aday listesi içinde yer almıştı.¹⁷⁸ Ancak, bu pozisyona Leipzig'den eski bir asistanı seçildi. Belki de bahsettiği "taktik hatası" buydu; Almanya'da açılan pozisyonlara davet edilmemesini o ortamdan ayrılmasına bağlıyordu.

Histoloji Atlası (1969)

Prof. Dr. Türkan Erbenği (1929–2007), İstanbul Tıp Fakültesi'nde Clara ile birlikte çalışıyordu. Erbenği, Clara'nın ölümünden sonra, 1969'da, yazar olarak kendisinin ve Clara'nın adlarının yer aldığı bir histoloji atlası yayımladı.¹⁷⁹ Erbenği, atlasın önsözünde Max Clara'nın histolojik preparatlardan oluşan çok zengin koleksiyonundan kendisinin yararlanmasını sağladığını yazdı. Atlas'ta histolojik fotoğrafların yanı sıra renkli çizimler de vardı. Önsözde, Clara'nın çizimlerin Leipzig'de birlikte çalıştığı bilimsel ressam Kurt Herschel tarafından yapıldığını belirttiği de yazmaktadır.

Atlas'ta, Clara'nın insan denekleri araştırmasına dair yine sağlam kanıtlar vardı. Örneğin, testisin histolojik çiziminin alt yazısında C vitamini varlığından söz edilmekte ve dokuların alındığı bireyin beş gün boyunca *Cebion* tablet aldığı yazmaktadır. Bu çizim kuşkusuz Clara'nın Leipzig dönemindedir (Resim 4).¹⁸⁰ Atlasın üç baskısı yapıldı.

Res. 300 : Testis; İnsan.

(Şahıs 5 gün devamlı *Cebion* tabletleri almış); *İnterstitiel* dokuda LEYDIG hücrelerinde I-Askorbik asitin mevcudiyeti siyah gümüş tanecikleri halinde tesbit ediliyor (VIC); Res. 15 ile mukayese edildikte gümüş taneciklerinde artmanın olduğu aşikârdır. Böylece oral yoldan alınan Vitamin-C, *İnterstitiel* hücrelerde depolanmıştır. lhn: *İnterstitiel* hücre Nukleus; Vic: Vitamin-C reaksiyonu; Tsc: *Tubulus semiferus contortus*.

Boyası: GİROUD-LEBLOND Vitamin-C reaksiyonu-*Kerneckrot*.
Büyük büyütme ile yapılmış Çizim.

Resim 4. *Histoloji Atlası*'nın ilk baskısından (1969) Resim 300. Resmin alt yazısında “Şahıs 5 gün devamlı *Cebion* tabletleri almış” yazılıdır. Bir Alman müstahzarı olan *Cebion®* Türkiye’de bulunmamaktaydı.¹⁸¹

177 Maskar, “Max Clara,” 182.

178 Maskar, *a.g.e.*, 182.

179 Türkan Yaramancı (Erbenği) ve Max Clara. *Histoloji Atlası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1969).

180 Yaramancı (Erbenği) ve Clara, *a.g.e.*, 135.

181 Aynı yer.

Yanıtlanmamış Sorular

Clara beklenmedik bir şekilde öldü. İlk cerrahi müdahalesinin ardından 11 Kasım 1965'te İstanbul'a döndü ve *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in bekleyen altıncı baskısı ve Maskar ile birlikte kaleme aldığı Türkçe histoloji ders kitabının ikinci cildi üzerinde çalıştı. Clara'nın eşinin daha sonra bildirdiği gibi, 9 Mart 1966'da ikinci ameliyatından önceki gün Münih'teki hasta yatağında *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in son düzeltmelerini tamamlamıştı.¹⁸² İyi değildi, ama yakın bir gelecekte kitabının yayını görmeyi umuyordu.

Bu ani ölüm, Clara'nın Almanya'da idam edilen kişilerden elde ettiği “materyal”inin, özellikle de C vitamini araştırmasında kullanılanların şu anda nerede olduğu sorusunu gündeme getiriyor. Almanya ve Avusturya'daki anatomi ve patoloji departmanlarında Nazi terörüne maruz kalanlar, ötanazi kurbanları ile nörolojik ve psikiyatrik hastalardan izinsiz alınan beyin, heterokromik gözler, kafatası, kemikler ve histolojik preparatlar gibi anatomik örneklerin bulunduğu bilinmektedir.^{183,184,185,186} Bu anatomik örnekler, bariz etik nedenlerle 1990lardan başlayarak departman koleksiyonlarından kaldırılıyor.^{187,188,189} Başlangıçta, bu örnekler genellikle örneklerin kaynağı ve kurbanların kimliği araştırılmadan toplu olarak gömüldüler. Ancak günümüzde kurbanların kimliklerinin tespiti, ölüm koşulları ve ölümlerinin ardından bedenler üzerinde yürütülen öğretim ve araştırma faaliyetlerinin açığa çıkarılması büyük önem taşımaktadır.^{190,191}

182 Maskar, “Max Clara,” 181.

183 Herwig Czech ve Erich Brenner, “Nazi Victims on the Dissection Table - The Anatomical Institute in Innsbruck,” *Annals of Anatomy* 226 (2019): 89,91.

184 William E. Seidelman, “Dissecting the History of Anatomy in the Third Reich - 1989- 2010: A Personal Account,” *Annals of Anatomy* 3 (2012): 230.

185 Paul Weindling, “Cleansing” Anatomical Collections: The Politics of Removing Specimens From German Anatomical and Medical Collections 1988-92,” *Annals of Anatomy* 3 (2012): 237, 238.

186 Andreas Winkelmann, “Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve's Histological Collection,” *Annals of Anatomy* 237 (2021): 2.

187 Sabine Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich: An Outline, Part 3. The Science and Ethics of Anatomy in National Socialist Germany and Postwar Consequences,” *Clinical Anatomy* 8 (2009): 911.

188 Herwig Czech, Paul Weindling ve Christiane Druml, “From Scientific Exploitation to Individual memorialization: Evolving Attitudes Towards Research on Nazi Victims' Bodies,” *Bioethics* 6 (2021): 5.

189 Paul Weindling, vd, “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era: Identifying the Persons Behind the Specimens at the Max Planck Institutes for Brain Research and of Psychiatry,” *Journal of the History of the Neurosciences* 8 (2021): 4. Nasyonal sosyalist politikaların uygulanmasında dönemin en etkin kurumlarından olan Kaiser Wilhelm Cemiyetinin halefi olan Max Planck Cemiyetinin seçkin iki enstitüsü olan Münih'teki Psikiyatri Enstitüsü ile Berlin'deki Beyin Araştırmaları Enstitüsü hâlâ bu doku örneklerinden kurtulmak için büyük çaba harcamaktadır. Bu iki enstitü Nazi kurbanlarından alınan büyük bir beyin koleksiyonuna sahipler. 1980lerde ilk suçlamalar ortaya çıktığında kurum hepsini reddetmiş, 1990lardan başlayarak da hepsini imha etmeye başlamıştır. 2016'da Beyin Araştırmaları Enstitüsü'nün arşivinde Nazi dönemi insan dokusu örneklerinin yeniden bulunmasının ardından Max Planck Cemiyeti (Enstitü) geçmişte araştırma için kullanılan Nazi kurbanlarını belirlemek için kapsamlı bir araştırma projesi yapmış ve bunun için uluslararası bir komite oluşturarak araştırmayı finanse etme kararı almıştır. Proje 2023'te tamamlanacaktır.

190 Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich,” 226.

191 Czech, Weindling ve Druml, “From Scientific Exploitation to Individual Memorialization,” 5, 8.

Ayrıca bu konuda “uluslararası bir anma çağırısı” da yapılmıştır.^{192,193} Bu örnekleri anonim toplu mezarlara gömmek yerine, onları onurlandırmak için örneklerin alındığı kurbanların kimlikleri belirlenebilirse, isimlerinin halka açıklanması önerilmiştir. “Kurbanların kimliğinin belirlenmesi, onların bir birey ve insan olduklarının farkına varılmasını sağlamak için gereklidir”.¹⁹⁴ Clara’nın C vitamini ile ilgili İstanbul yayınlardaki materyal idam edilen Alman mahkumlardan elde edildiğinden^{195,196} ve infazlar resmi olarak belgelenen mahkeme kararlarına dayandığından, kurbanların kimliklerine ilişkin tarihsel bilgiler Almanya’da mevcut olabilir.^{197,198} Ayrıca, 1937’den itibaren Clara ve yardımcıları, kurbanların soyadlarının ilk iki-üç harfini “materyal” için tanımlayıcı olarak kullanmışlardı.¹⁹⁹ İnsan testislerinde C vitamini oluşumu ile ilgili makalede 2-4 harfli kısaltmalarla 23 kurbanlık bir liste verilmişti.²⁰⁰ Ayrıca son zamanlarda Berlin’de gömülmüş olan bazı mikroskobik slaytlarda örneğin alındığı kurbanların doğrudan isimleri vardı.²⁰¹ Yeni yayımlanan bir çalışmada Innsbruck Tıp Fakültesi Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü’nde nasyonal sosyalist dönemden kalan yüzlerce histolojik slaytın bulunduğu ve çoğunun üzerinde alındığı bireyin adının, yaşının, nasıl öldüğünün, hangi yöntemle idam edildiğinin yazılı olduğu bildirilmiştir.²⁰² Slaytların birçoğunun Max Clara tarafından Leipzig’den gönderildiğini gösteren açık yazışmalar da bulunmuştur. Bu nedenle, Clara’nın İstanbul’daki C vitamini araştırmasının histolojik slaytları bulunabilirse, kurbanların kimliklerinin izini sürmek mümkündür.²⁰³ Son zamanlarda, Berlinli anatomist Hermann Stieve’nin (1886–1952) histolojik slaytlarından yirmi bireyin adları belirlenmiş ve bunlardan on beşi nasyonal sosyalist dönemde Berlin Plötzensee hapisanesinde idam edilenlerle ilişkilendirilmiştir. Bu histolojik slaytlar, 2019’da Berlin’de törenle gömülmüştür.²⁰⁴

192 Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich,” 226.

193 Paul Weindling, “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens,” *Lancet* 394 (2019): 1806.

194 Weindling, vd, “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era,” 14.

195 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 330.

196 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 513.

197 Czech, Weindling ve Druml, “From Scientific Exploitation to Individual Memorialization,” 8.

198 Mathias Schütz, Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi, kişisel görüşme, 16 Nisan 2021.

199 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 350.

200 Sabine Hildebrandt, “Current Status of Identification of Victims of the National Socialist Regime whose Bodies were used for Anatomical Purposes,” *Clinical Anatomy* 4 (2014): 527-530.

201 Weindling, ““Cleansing” Anatomical Collections,” 241

202 Maximilian Freilinger, Lars Klimaschewski ve Erich Brenner, “Innsbruck’s Histological Institute in the Third Reich: Specimens from NS-Victims.” *Annals of Anatomy* 241 (2022): 6-13.

203 Weindling, “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens,” 1806.

204 Winkelmann, “Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve’s,” 4, 6.

Türkan Erbenği (1929–2007) ve Max Clara (1899–1966). Fotoğraf tarihi: 4 Nisan 1964.
Prof. Dr. Nuran Yıldırım Arşivi.

Clara'nın “Materyalinin” Peşinde

Clara'nın asistanı Erbenği, *Atlas*'ın ikinci baskısının önsözünde, Clara'nın histolojik slayt koleksiyonunu kendisine bıraktığını belirtmiştir.²⁰⁵ Clara bir vasiyetname bırakmadan aniden ve beklenmedik bir şekilde öldüğü için bu durum şüphelidir. Erbenği, 1983 yılında İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'nden ayrılarak yeni kurulan Marmara Üniversitesi Tıp

205 Türkan Erbenği ve Max Clara. *Histoloji Atlası*, İkinci Baskı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1979), V.

Fakültesi'ne geçti. Bölümden ayrılırken öğretim üyelerinin itirazlarına rağmen Clara'nın tüm "materyalini" de götürdü. Erbenği anılarında Clara'nın koleksiyonunu kendisine bırakmak istediğini yazmıştır.²⁰⁶ Ayrıca, Clara'nın ölümünden tam bir ay sonra, Clara'nın eşi tarafından imzalanmış 11 Ağustos 1966 tarihli Münih'te alınmış bir noter belgesi de anı kitabında yer almaktadır. Noter belgesinde şunlar yazmaktadır:

Son olarak İstanbul Üniversitesi Histoloji Enstitüsü'nde sözleşmeli profesör olarak görev yapan merhum eşim Sayın Profesör Dr. Max Clara'nın son vasiyetinin yerine getirilmesi için eşimin öğrencisi olan Heidelberg Üniversitesi'nden Profesör Dr. Helmut Ferner'a da danışarak bu enstitüde bulunan genel ve özel konularda ve sinir sistemi ve duyu organlarıyla ilgili demonstrasyon koleksiyonlarını (örnek ve çizimleri) halen İstanbul Üniversitesi Histoloji Enstitüsünde görev yapan Doçent. Dr. Türkan Erbenği'ye bağışlıyor, tek mirasçı olarak ona devrediyorum... Sözü geçen materyalin tümü yalnızca merhum kocama aitti, artık İstanbul Türkiye'den Doçent Dr. Türkan Erbenği'nin mülkiyetindedir. Bu materyalin hiçbirinin satılmaması veya başkasına verilmemesi ve bir bütün olarak bilime hizmet etmeye devam etmesi koşuluyla, tüm kontrol ona devredilmiştir.

Münih, 13 Nisan 1966, Henny Clara.²⁰⁷

Bu makalenin yazarı, anılan noter belgesinin Clara'nın ölümünden sonra Erbenği tarafından Clara'nın eşinden özellikle talep edildiğini ve bir noter belgesine dönüştürülmesinin Erbenği için bir anlamı olduğuna inanmaktadır.

Histolojik slaytlar araştırıldığında bilinmeyen bir miktarının Erbenği tarafından 1998 yılında İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'ne bağışlandığı ve burada uzun süre sergilendiği anlaşılmıştır (Resim 5).^{208,209} Ne yazık ki bulunduğu tarihi binanın restorasyonu nedeniyle müze 2011 yılında kapatılmış ve Clara'nın histolojik slaytları, diğer tüm eserlerle birlikte bir depoya konulmuştur.²¹⁰ Müze binası restore edilmiş ancak İstanbul Üniversitesinin başka bir birimine (İlahiyat Fakültesi Dekanlığı) tahsis edilmiştir. Tıp Tarihi Müzesi için uygun başka bir yapı arayışı bugün de devam etmektedir. Depodaki Tıp Tarihi Müzesi'ne ait histolojik materyale tüm çabalara rağmen ulaşılamamıştır. Erbenği, 2013 yılında ölmeden önce, Clara'nın koleksiyonundan geriye kalanları, günümüzde ikisi de Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde çalışan, bir histolog ve bir beyin cerrahı arasında paylaşmıştı.²¹¹ Temasa

206 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 114.

207 Erbenği, *a.g.e.*, 115.

208 Nuran Yıldırım ve Hakan Erkin. "İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Koleksiyonu 1933- 2015," *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, editör Fatma M. Şen (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016) içinde, 39-53. [OBA Editörünün notu: Adı geçen makalede, 2011 yılında "Yazma eserler, nadir basma tıp kitaplarının önemli bir bölümü, tarihî önemi haiz fotoğraf albümleri, radyografi albümleri, preparat koleksiyonları ile eski fotoğrafların çoğu dijitalize edilir" yazılıdır. Editör, bu makalenin yayın hazırlıkları sırasında, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Arın Namal'e 17.05.2023 tarihinde e-mail ile bu preparatların digital baskılarının bulunup bulunmadığını sormuş, ancak cevap alamamıştır].

209 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 116.

210 Arın Namal, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Nisan 2021.

211 Serap Arbak, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Mart 2021.

geçildiğinde, histolog öğretim üyesi “öğrenci eğitimi amacıyla kesinlikle embriyolojik olmayan yaklaşık 50 histolojik slayt” olduğunu bildirdi, ancak bunları yazara göstermedi.

Resim 31

- a) Tıp Tarihi Müzesi'nde İst. Tıp Fak. Histoloji Embriyoloji Tarihiçesi
b) Alman hocalarla birlikte açılış.

Resim 5. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'nde Türkan Erbenği'nin portresi ile birlikte Histoloji Embriyoloji Tarihi adı verilen standın açılışı. Burada, “Prof. Dr. Max Clara'nın Koleksiyonu” başlığı altında beyin kesitleri sergilenmiştir. Resimde, Türk ve Alman bayrakları ve bir toplantı için İstanbul'a gelmiş olan “Alman hocalar” görülmektedir.²¹²

Erbengi yine anılarında şöyle yazmıştır.

“Beyin ile ilgili koleksiyon preparatlarından bir seri de Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde açılan Erbenği Kitaplığı'nda siyah kadife bir altlık üzerine duvar yerleştirilmiş olarak tam yerini bulmuş görünüyor. Böylece Prof. Dr. Max Clara'nın *Das Nervensystem des Menschen* kitabından esintiler de kaybolmadı.”²¹³

212 Erbenği. *Yaşamın Gerçekleri*, 193.

213 Erbenği, a.g.e., 116.

Bunlar bütün beyin kesitleridir ve geçmişte Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde sergilenmiştir.²¹⁴ Ayrıca Erbenği'nin anı kitabında da serginin bir fotoğrafı vardır (Resim 6).²¹⁵ Bu beyin kesitleri *Das Nervensystem des Menschen*'de de kullanılmışlardır.²¹⁶ Hepsini de verildiği kişiyle birlikte Marmara Üniversitesi'nden Acıbadem Üniversitesi'ne nakledilmiştir. Yazarın görüşme ve beyin kesitlerini görme talebi de beyin cerrahı öğretim üyesi tarafından reddedilmiştir. Enstitü'nün eski bir müdürü "Camların köşelerinde isimler, baş harfler veya tarihler gibi bazı yazılar olduğunu" hatırlamaktadır.²¹⁷ Sonuç olarak, Henriette Clara'nın "bunların hiçbirinin satılmaması veya başkasına verilmemesi ve bir bütün olarak bilime hizmet etmeye devam etmesi" koşuluna karşın Clara'nın koleksiyonu üç parçaya bölünmüştür.

Sonuç

Max Clara, bir eğitimci ve bilim adamı olarak Türk tıbbında uzun yıllar süren güçlü bir iz bırakmıştır. Ancak ölümünden 56 yıl sonra geriye dönüp bakıldığında, görünmek istediği gibi masum, çalışkan bir bilim adamı olmadığı açıktır. İstanbul yıllarındaki faaliyetlerinden iki önemli sonucun çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi, tıbbi araştırma adı altında yapılmış olan Nazi zulümlerine karışmış olmasının ortaya çıkması ve araştırmalarında Nazi kurbanlarının dokularını kullanmaya devam etmesidir. Nasyonal sosyalist dönem, Nazi doktorların araştırma kılıfıyla işlediği korkunç tıbbi suçlarla anılmakta ve bu suçlar tıp camiasını hâlâ rahatsız etmektedir. Clara, belki de bir histolog olduğu için, toplama kamplarındaki deneylerde, ötenazi cinayetlerinde veya ırksal hijyen uygulamalarında meslektaşlarına katılmamıştır. Ancak idam mahkumları üzerinde yaptığı C vitamini araştırmasıyla onlarla aynı zihniyette olduğunu göstermiştir.

İkinci ve daha da şaşırtıcı olan sonuç, çağımızda insan denekler üzerindeki araştırma ilkelerini tanımlayan Nürnberg ilkelerinin kaynağı olan 1947'deki *Nürnberg Doktorlar Davası*'na rağmen, İstanbul'a gelişinden sonra, Max Clara'nın, Nazi kurbanları üzerine yaptığı araştırmaları tereddütsüz yayımlamakta ısrar etmesidir. Nürnberg ilkelerinin birinci maddesine göre "İnsan denegin gönüllü rızası kesinlikle esastır."

214 Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

215 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 193.

216 Erbenği, *a.g.e.*, 116.

217 Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

Resim 33: Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü Erbenği Kütüphanesi açılışı. (Prof. Dr. Aykut Erbenği ve Prof. Dr. Necmettin Pamir ile)

Resim 6. Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde Erbenği Kütüphanesi'nin açılışı. Beyin kesitlerinin röprodüksiyonları arka planda görülmektedir.²¹⁸

Clara, Nazi terörü kurbanlarının cesetlerini kullandı. Anatomistler, hem genellikle genç ve sağlıklı kişiler oldukları hem de taze “materyal” elde etmenin önceden planlanabileceği için idam edilenlerin bedenlerini her zaman tercih etmişlerdi.²¹⁹ Ancak bu eylem tarzı, en hafif haliyle katillerle iş birliğidir ve ahlaki açıdan kınanması gereken bir eylemdir.

Diğer iyi bilinen bir sorun da 1949'da Alman Anatomi Cemiyetine yeniden kabulünün reddedilmesine yol açan, yazdığı iki kitaptaki kanıtlanmış intihallerdir.²²⁰ C vitamini araştırmasıyla ilgili çekinceler ve diğer yayınlardan daha önce bahsedilmişti. Bunların dışında İstanbul yıllarında çok önemli bir şey daha oldu. Görünüşe göre konuya doğrudan herhangi bir katkısı olmamasına karşın, histokimyasal teknikler onun için çok önemliydi. 1955'te histokimya ile ilgilenen bir grup patolog ve anatomist *Arbeitsgemeinschaft für Histochemie*'yi (Histokimya Çalışma Grubu) kurdu ve 1961'de bu çalışma grubu *Gesellschaft für Histochemie*'nin (Histokimya Cemiyeti) kuruluşunu duyurdu.²²¹ Bu dernek o zamandan beri yıllık toplantılar düzenlemektedir. Clara ne çalışma grubuna ne de cemiyete davet edildi ve toplantılara katılmak için sürekli seyahat ederken de bu grubun toplantılarına hiç katılmadı. Kısaca Clara, görmezden gelindi. Cemiyet, 1958'de resmi yayını olan *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie*'yi (Hücre Araştırmaları ve Mikroskopik

218 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 194.

219 Weindling, vd, “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era.”

220 Winkelmann, “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members.”

221 Wolfgang Gössner, “A Brief History of the Society for Histochemistry: Its Founders, Its Mission and the First 50 Years,” *Histochemistry and Cell Biology* 118, 2 (2002): 91–94.

Anatomi Dergisi) çıkartmaya başladı. Clara'nın bu dergiyle hiçbir ilgisi olmadı ve bu dergide hiçbir makalesi yayımlanmadı. Histokimya tarihi üzerine olan hiçbir makalede Clara'nın adı geçmemiştir.^{222,223,224} Clara'nın histokimyaya gerçek bir katkı yaptığını kimse düşünmedi. Max Clara, yayımlanan araştırmalarla giderek somutlaşan kariyerist kötülüğüyle ders çıkarılması gereken tarihi bir figür olarak karşımızda duruyor.^{225,226,227} Nazi Almanya'sında olanlar her zaman her yerde olabilir çünkü bilim ve tıp asla apolitik değildir.

Nazi Kurbanlarını Onurlandırma Görevimiz

Yazarın Clara'nın materyaline İstanbul'da ulaşmak için gösterdiği içten ve uzun süreli çabalar ne yazık ki sonuçsuz kaldı. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'ndeki müze ileride tekrar açılırsa, Clara'nın histolojik slaytlarına ulaşmak kolay olacaktır. Ancak müzenin ne zaman açılacağı kadar açılıp açılmayacağı da belli değildir. Öte yandan, iki seçkin üniversite profesörü “kişisel” eşyalarını göstermek konusunda büyük olasılıkla Clara'nın Nazi geçmişi nedeniyle isteksiz davrandı. Ancak nasyonal sosyalist dönemin tıbbi uygulamaları bunca yıldan sonra bile önemini koruduğu için bu konu göz ardı edilemez. Ancak o zaman Clara'nın hayatının bu son evresinin öyküsünü tamamlamak ve Nazi zulmüne kurban gidenleri onurlandırmak mümkün olabilir. Biyografileri restore etmek ve kurbanların anılarak onurlandırılmasını sağlamak bir görev ve ayrıcalık olmalıdır. En doğrusu Türkiye'de bulunan bu doku örneklerinin toplanarak bir protokol çerçevesinde kurbanların kimliklerine ulaşmak için Alman tarihçilerle iş birliği yaptıktan sonra hepsini Almanya'ya iade etmek ve törenle gömülmelerini sağlamak olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

222 Raymond Coleman, “The Impact of Histochemistry – A Historical Perspective,” *Acta Histochemica* 102, 1 (2000): 5–14.

223 M. A. Riva, M. Manzoni, G. Isimbaldi, G. Cesana, ve F. Pagni, “Histochemistry: Historical Development and Current Use in Pathology,” *Biotechnic & Histochemistry* 89, 2 (2014): 81–90.

224 Douglas J. Taatjes, Michael Schrader, Takehiko Koji, ve Jürgen Roth, “Histochemistry and Cell Biology: 61 Years and Not Tired at All,” *Histochemistry and Cell Biology* 152, 1 (2019): 1–11.

225 Winkelmann ve Noack. “The Clara Cell: A “Third Reich Eponym”?”

226 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung.”

227 Schütz, vd. “The Munich Anatomical Institute under National Socialism. First Results and Prospective Tasks of an Ongoing Research Project,” *Annals of Anatomy* 195, 4 (2013): 296–302.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Personel Dairesi Arşivi (İÜA). Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.
Nuran Yıldırım Arşivi. Türkan Erbenği ile Max Clara'nın 4 Nisan 1964 tarihli fotoğrafı.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Adam, Yehuda G. "Aide Mémoire - The Role of the German Medical Establishment in the Holocaust: A retrospective on the 60th Anniversary of the Liberation of Auschwitz." *Israel Medical Association Journal* 7, 3 (2005):139-142.
- Annas, George J. ve Sondra S. Crosby. "Post-9/11 Torture at CIA "Black Sites"– Physicians and Lawyers Working Together." *New England Journal of Medicine* 372, 24 (2015): 2279-2281.
- Bagatur, Erdem. "Nazi Medicine - Part 1: Musculoskeletal Experimentation on Concentration Camp Prisoners During World War II." *Clinical Orthopaedics and Related Research* 476, 10 (2018): 1899-1905.
- Bagatur, Erdem. "Max Clara: Sweet Life in Istanbul with a Bitter End 1950-1966 and the Search for Unethically Obtained Tissue Specimens from his Estate in Turkish Collections." *Annals of Anatomy* 239 (2022): 151822.
- Brenner, Erich, Raffaele De Caro ve Christian Lechner. "Max Clara and Innsbruck - The Origin of a German Nationalist and National Socialist Career." *Annals of Anatomy* 234 (2021): 151662.
- Clara, Max. "Zur Histobiologie des Bronchalepithels." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 41 (1937): 321–347.
- Clara, Max. "Beiträge zur Histotopochemie des Vitamin C im Nervensystem des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 5 (1942): 359–391.
- Clara, Max. "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların Pankreasında Vitamin-C Üzerinde Histo-topo-şimik İncelemeler." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 14, 4 (1951): 511–546.
- Clara, Max. "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C-Nachweises nach Giroud und Leblond." *Mikroskopie* 7,11-12 (1952): 387–396.
- Clara, Max ve F. Zinnitz. "Über die biologische Wirksamkeit der neutralen Komponente elektroosmotisch getrennten Wassers im Menschen-, Tier- und Pflanzenorganismus." *Schweizerische Medizinische Wochenschrift* 82, 10 (1952): 260–264.
- Clara, Max. "Beiträge zur Morphologie der Resorption im Dünndarm." *Medizinische Monatsschrift* 6, 1 (1952): 12–14.
- Clara, Max. "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen 1- Ascorbinsäurenachweises unter besonderer Berücksichtigung menschlicher Organe," *Vitamine und Hormone* 6 (1953): 12–97.
- Clara, Max. *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Zweite Auflage.* Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1953.
- Clara, Max. "Beiträge zur Morphobiologie des Nucleus supraopticus und Nucleus paraventricularis." *Anatomischer Anzeiger* 102, 5-8 (1955): 86–88.
- Clara, Max. *Entwicklungsgeschichte des Menschen. Fünfte Auflage.* Leipzig: Veb Georg Thieme, 1955.
- Clara, Max. *Die arterio-venösen Anastomosen, Zweite Auflage.* Wien: Springer, 1956.

- Clara, Max. "İnsan Testisindeki Leydig hücrelerinin morfolojisi üzerine." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 24 (1961): 1-41.
- Clara, Max ve Üveis Maskar. *Histoloji I*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1961.
- Clara, Max ve Üveis Maskar. *Histoloji II*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1970.
- Coleman, Raymond. "The impact of histochemistry—a historical perspective." *Acta Histochemica* 102, 1 (2000): 5-14.
- Crosby, Sondra S. ve Gilbert Benavidez. "From Nuremberg to Guantanamo Bay: Uses of Physicians in the War on Terror." *American Journal of Public Health* 108, 1 (2018): 36-41.
- Czech, Herwig ve Erich Brenner. "Nazi Victims on the Dissection Table - the Anatomical Institute in Innsbruck." *Annals of Anatomy* 226 (2019): 84-95.
- Czech, Herwig, Paul Weindling ve Christiane Druml. "From Scientific Exploitation to Individual Memorialization: Evolving Attitudes Towards Research on Nazi Victims' Bodies." *Bioethics* 35, 6 (2021): 508-517.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 3. Darülfünundan Üniversite'ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Dörner, Klaus, Angelica Ebbinghaus, Karsten Linne, Karl Heinz Roth, ve Paul Weindling. *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Transcripts, Material of the Prosecution and Defense, Related Documents. English Edition. Microfiche Edition*. Munich: K. G. Saur, 1999.
- Ebbinghaus, Angelica. "Introduction: Reflections on the Medical Trial", *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Guide to the Microfiche Edition*, editörler Johannes Eltzsich ve Michael Walter içinde 11-64. München: K. G. Saur, 2001.
- Ebbinghaus, Angelica ve Karl Heinz Roth. "Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergründe", *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen*, editörler Angelica Ebbinghaus ve Klaus Dörner içinde 189. Berlin: Aufbau-Verlag, 2001.
- Elze, Curt. *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Dritter Band Centrales Nervensystem*. Berlin, Heidelberg: Springer, 1932.
- Emmi, Aron, Veronica Macchi, Andrea Porzionato, Erich Brenner ve Raffaele De Caro. "The Academic Career of Max Clara in Padova." *Annals of Anatomy* 236 (2021): 151697.
- Erbengi, Türkan ve Max Clara. *Histoloji Atlası*. İkinci Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1979.
- Erbengi, Türkan. *Yaşamın Gerçekleri: "Ben ve Türkiye'm"*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.
- Ernst, Edzard. "A Leading Medical School Seriously Damaged: Vienna 1938." *Annals of Internal Medicine* 122, 10 (1995): 789-792.
- Fischel, Alfred. *Grundriss Der Entwicklung des Menschen*. Zweite Auflage. Berlin: Jullus Springer, 1937.
- Gössner, Wolfgang. "A Brief History of the Society for Histochemistry: Its Founders, its Mission and the First 50 Years." *Histochemistry and Cell Biology* 118, 2 (2002): 91-94.
- Hanuske-Abel, Hartmut M. "From Nazi Holocaust to Nuclear Holocaust: A Lesson to Learn?," *Lancet* 328, 8501 (1986): 271-273.
- Hanuske-Abel, Hartmut M. "Not a Slippery Slope or Sudden Subversion: German Medicine and National Socialism in 1933." *British Medical Journal* 313, 7070 (1996):1453-1463.

- Haque, Omar S., Julian De Freitas, Ivana Viani, Bradley Niederschulte, ve Harold J. Bursztajn. "Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party Early?" *International Journal of Law and Psychiatry* 35, 5-6 (2012): 473-479.
- Heckel, Lothar. "Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 393-417.
- Hildebrandt, Sabine. "Anatomy in the Third Reich: An Outline, Part 3. The Science and Ethics of Anatomy in National Socialist Germany and Postwar Consequences." *Clinical Anatomy* 22, 8 (2009): 906-915.
- Hildebrandt, Sabine, ve Christoph Redies. "Anatomy in the Third Reich." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 225-227.
- Hildebrandt, Sabine. "Anatomy in the Third Reich: Careers Disrupted by National Socialist Policies." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 251-266.
- Hildebrandt, Sabine. "Research on Bodies of the Executed in German Anatomy: An Accepted Method that Changed During the Third Reich. Study of Anatomical Journals from 1924 to 1951." *Clinical Anatomy* 26, 3 (2013): 304-326.
- Hildebrandt, Sabine. "Current Status of Identification of Victims of the National Socialist Regime whose Bodies were Used for Anatomical Purposes." *Clinical Anatomy* 4 (2014): 514-536.
- İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 1960-61 Stajyerler Albümü, 1961.*
- Joseph, Jay, ve Norbert A. Wetzel. "Ernst Rüdin: Hitler's Racial Hygiene Mastermind." *Journal of the History of Biology* 46, 1 (2013): 1-30.
- Maskar, Üveys. "Max Clara (12.2.1899-13.3.1966)." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 29, 2 (1966): 173-189.
- Müller, Rolf. "Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 440-454.
- Riva, M. A., M. Manzoni, G. Isimbaldi, G. Cesana, ve F. Pagni. "Histochemistry: Historical Development and Current Use in Pathology." *Biotechnic & Histochemistry* 89,2 (2014): 81-90.
- Schiller, Erich. "Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 51 (1942): 309-321.
- Schütz, Mathias, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "The Munich Anatomical Institute under National Socialism. First Results and Prospective Tasks of an Ongoing Research Project." *Annals of Anatomy* 195, 4 (2013): 296-302.
- Schütz, Mathias, Maximilian Schochow, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "Anatomische Vitamin C-Forschung im Nationalsozialismus und in der Nachkriegszeit: Max Claras Humanexperimente an der Anatomischen Anstalt München." *Medizinhistorisches Journal* 49, 4 (2014): 330-355.
- Schütz, Mathias, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "Beyond Victimhood. The Struggle of Munich Anatomist Titus von Lanz during National Socialism." *Annals of Anatomy* 201 (2015): 56-64.
- Seidelman, William E. "Academic Medicine During the Nazi Period: The Implications for Creating Awareness of Professional Responsibility Today," *Medicine After the Holocaust: From the Master Race to the Human Genome and Beyond*, editör Sheldon Rubinfeld içinde 29-36. New York, NY: Palgrave-Macmillan, 2010.
- Seidelman, William E. "Dissecting the History of Anatomy in the Third Reich - 1989- 2010: A Personal Account." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 228-236.

- Taatjes, Douglas J., Michael Schrader, Takehiko Koji, ve Jürgen Roth. “Histochemistry and Cell Biology: 61 Years and Not Tired at All.” *Histochemistry and Cell Biology* 152,1 (2019): 1–11.
- Wallraff, Josef. “Histochemische Untersuchungen an den Nebennieren des erwachsenen Menschen.” *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie* 34, (1949): 362–427.
- Weindling, Paul Julian. *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. New York, NY: Palgrave-Macmillan, 2004.
- Weindling, Paul. “Cleansing” Anatomical Collections: The Politics of Removing Specimens from German Anatomical and Medical Collections 1988-92.” *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 237–242.
- Weindling, Paul. “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens.” *Lancet* 394, 10211 (2019): 1806.
- Weindling, Paul, Gerrit Hohendorf, Axel C. Hüntelmann, Jasmin Kindel, Annemarie Kinzelbach, Aleksandra Loewenau, Stephanie Neuner, Michał Adam Palacz, Marion Zingler, ve Herwig Czech. “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era: Identifying the Persons Behind the Specimens at the Max Planck Institutes for Brain Research and of Psychiatry.” *Journal of the History of the Neurosciences* 30, (2021): 1-22.
- Winkelmann, Andreas ve T. Noack. “The Clara Cell: A “Third Reich eponym”?” *The European Respiratory Journal* 36, 4 (2010): 722–727.
- Winkelmann, Andreas. “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members After 1945-Among them Eugen Fischer and Max Clara.” *Annals of Anatomy* 209 (2017): 25–36.
- Winkelmann, Andreas. “Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve’s Histological Collection.” *Annals of Anatomy* 237 (2021): 151720.
- Yaramancı (Erbengi), Türkan ve Max Clara. *Histoloji Atlası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1969.
- Yıldırım, Nuran, Hakan Ertin. “İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Koleksiyonu 1933- 2015,” *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, editör Fatma M. Şen içinde 39-53. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Zeidman, Lawrence A. “Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder.” *Canadian Journal of Neurological Sciences* 38, 5 (2011): 696-703.
- Zeren, Zeki. “Max Clara Ölmemeliydi; Onu Çok Erken Kaybettik.” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 29, 2 (1966): 195–196.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

- “CIA’in ‘gelişmiş sorgulama tekniklerini’ tasarlayan psikologlardan biri 11 Eylül Davası’nda ifade verdi: ‘Bugün olsa yine yapardım’.” 22 Ocak 2020. Erişim 5 Ocak 2023. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51206634>
- Geni, “VernerLaqueur.” Erişim 5 Ocak 2023. <https://www.geni.com/people/Werner-Laqueur/4949974678320010438>
- Namal, Arın, “Junge jüdische Emigranten aus Deutschland und Österreich an der Medizinischen Fakultät der Universität Istanbul im Rahmen der türkischen Universitätsreform von 1933.” Erişim 5 Ocak 2023. https://www.academia.edu/45540324/Junge_j%C3%BCdische_Emigranten_aus_Deutschland_und_%C3%96sterreich_an_der_Medizinischen_Fakult%C3%A4t_der_Universit%C3%A4t_Istanbul_im_Rahmen_der_t%C3%BCrkischen_Universit%C3%A4tsreform_von_1933
- Yüksel, Şahika. “Türkiye’de İşkence Yoktur: Lancet’e Mektuplar. 30. yılında 12 Eylül: toplumsal bir

travmanın güncel sonuçları.” *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, 13, 2, 2010. Erişim 5 Ocak 2023.
https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/publicationsFile/file/1079_TPDB2_web.pdf

Kişisel Görüşme / Personal Communication

Arın Namal, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Nisan 2021.

Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

Mathias Schütz, Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi, kişisel görüşme, 16 Nisan 2021.

Serap Arbak, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Mart 2021.